

HIMNOLÓGIAI ÉS LITURGIKAI SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

Ünnepek, egyházi esztendő
A keresztyén istentisztelet alapjai
Egyházi ének a bibliai korban, a középkorban,
a reformáció korában
A magyar református gyülekezeti éneklés rövid története
Az 1948-as énekeskönyv keletkezése
Kálvin és a zene
A genfi zsoltárkönyv

Összeállította
Bódiss Tamás

Második verzió
2013. július 5.

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Hosszú évek óta hiányzik egy liturgikai és himnológiai alapismereteket összefoglaló jegyzet. Hiányzik a kántorképzésben, a tanítóképzésben, a lekipásztorok körében, egyáltalán: *egyházi közműveltségünk szintjén*.

A következő szöveggyűjteményben ezeket a legfontosabb alapismereteket próbáltam összegyűjteni és közzétenni az elmúlt másfél évtizedben megjelent kiadványok alapján. Célom nemcsak az, hogy alapismereteket adjak át, hanem az is, hogy ráirányítsam a figyelmet a forrásként használt kiadványokra, melyek saját témájukat természetesen még részletesebben kifejtik. Akit tehát 1-1 részterület jobban érdekel, tovább tud tájékozódni a megfelelő irányba.

A jegyzet tulajdonképpen szöveggyűjtemény, minimálisan szükséges kommentárokkal. Nem törekedhettem teljességre, így például nagyon hiányzik Luther korának és énekeinek ismertetése. A válogatás során igyekeztem olyan témák felé irányítani a figyelmet, mely nálunk méltatlanul elhanyagolt, ezért nem ismert illetve félreismert terület. Minden fejezet elején jelzem a forrást, hadd álljon azonban itt is felsorolva a teljes alapul vett irodalom:

- *Barsi Balázs*: „Íme, most fölme gyünk Jeruzsálembe” Hitünk misztériumai a nagyheti liturgiában. Fons et Culmen I. Bp, 2001
- *Bódiss Tamás*: Az 1948-as énekeskönyv a református gyülekezeti éneklés történetében. DLA-disszertáció 2005, CD formában MET-LFZE Egyházzene Tanszék 2008
- *Bódiss Tamás*: Kálvin és a zene - avagy a kálvini liturgiai-zenei elvek az újabb adatok és kutatások tükrében. in: Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára Debrecen, 2011
- *Bogár János*: Az egyházi évkör kialakulása és hatása az ígehirdetésre. Különös tekintettel a református keresztyén egyház istentiszteletére. *Theológiai Tanulmányok* 21. Debrecen, 1932. A könyv ide vonatkozó részlete itt olvasható: <http://egyhazzene.reformatus.hu/index.php?id=25>
- *Dobszay László*: Bevezetés a gregorián énekbe. MET-LFZE Egyházzene Tanszék Bp, 1995
- *Dobszay László*: A magyar népének I. MET-LFZE Egyházzene Tanszék Veszprém-Bp, 1995
- *Draskóczy László*: Himnológia. Jegyzet. Pápa, 2001 <http://www.scribd.com/doc/16511228/Himnologia>
- Goudimel Zsoltárok 1565. Közreadja és a kísérő tanulmányt írta *Bólya József*. MRE Zsinata Bp, 2002
- *Hafenschér Károly*: Liturgika. A keresztyén istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben. Luther Kiadó, LFZE Egyházzene Tanszék Bp, 2010
- *Jánossy Lajos*: Az egyházi év útmutatása. Bp, 1944
- *Máté János*: Egyházi ének-zene. Hymnológia. Teológiai jegyzet. Bp, 1981

Bizakodva bocsátom útjára *e jegyzet második verzióját*, melyet 2013 nyarán elsősorban a kántorképző tanfolyamok részére szánok. Kérem a tanfolyamokon tanító kollégákat, hogy jóindulattal vegyék kezükbe és átolvasás, tanulmányozás után tartalmi, szerkezeti észrevételeiket, tanítással, egyéb felhasználhatósággal kapcsolatos tapasztalataikat és tanácsaikat bátran írják meg nekem. A jegyzet eme első formáját szeretném a jövőben ezek alapján javítani, tökéletesíteni.

Budapest, 2013. július 4.

Bódiss Tamás

I. RÉSZ: LITURGIKA

Ünnepek, egyházi esztendő

Hafenscher Károly: Liturgia.

A keresztyén istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben.

Luther Kiadó, LFZE Egyházzene Tanszék Bp, 2010

Az egyházi év (római katolikus szóhasználat szerint liturgikus év) az ember által behatárolt, elkülönített, Istennel töltött idő. Elegendőnek mondhatjuk-e Karl Ferdinand Müller fenti kijelentését, vagy kiegészítésre, netán kiváltásra szorul?

Európa – szorosan a keresztyénységhez kötődő – történelme arról beszél, hogy az egyházi év alapjában véve meghatározta a keresztyén népek és közösségek életritmusát. Ugyanakkor a keresztyénység inkulturációs folyamataiban az ellenkezőjét is megfigyelhetjük: az életritmus határozta meg az egyházi esztendő kialakulását, formálódását és begyakorlódását. Nem új keletű kérdés az, hogy a munka, a gazdasági élet határozza-e meg az ünneplést, vagy fordítva. Az tehát egyértelmű, hogy a kettő nem csupán nem független egymástól, de meghatározó kölcsönhatásban is vannak egymással.

A szekularizáció több évszázados folyamata, a modern kor profilváltása és a posztmodern gondolkodás áttörése döntő változást hoz. Az európai kultúrát egykor meghatározó egyházi év szerepe teljesen a háttérbe szorult. Ha még vannak is bizonyos – a liturgikus évhez kapcsolódó – ösztársadalmi szokások, azok többnyire megüresedtek, átértékelődtek.

Egyfelől megfigyelhető az egyházi év és a hozzá szorosan kapcsolódó ünneplési szokás-gyakorlat megszürkülése, megüresedése, másfelől tapasztalható az ünnep utáni vágy és az új „ünnepléskultúra” megjelenése. Ennek egyértelműen arra kell sarkallnia az egyházat, hogy újra végiggondolja, megelevenítse, gazdagítsa a liturgikus év gyakorlatát.

Az egyház feladata a multikulturális posztmodern világban nem az, hogy – beállva a sorba – hozzáidomuljon és hozzáigazodjon a korszellemhez, és valami gyökeresen új anyaggal álljon elő. Küldetése abban rejlik, hogy letisztítsa a meglevőről nemcsak a felszínes port, hanem a ráragadt és ráragadt szennyet. Engedje újra az örök kincset megcsillanni. Megfelelő információval, s elsősorban példamutató és hiteles gyakorlattal kell az egyháznak megkísérelnie a keresztyén ünneplést vonzóvá, érthetővé, emberközelivé tenni.

A református keresztyén álláspont

Bogár János: Az egyházi évkör kialakulása és hatása az igehirdetésre.

Különös tekintettel a református keresztyén egyház istentiszteletére.

Theologiai tanulmányok 21. Debrecen, 1932¹

A református keresztyénység kezdettől fogva a feltétlenül szabad szövegválasztás elve mellett foglalt állást a régi egyház perikópa-kényszerével szemben. Ez a szabadság azonban arra vonatkozott, hogy a régi egyház kiszabdalt Szentírás-ismeretével szemben az egész Szentírás ismeretét nyújtsa híveinek. Kálvin, mint mindenben, úgy ebben a tekintetben is az öskeresztyéniség felfogásához ment vissza és a lectio selecta helyett a lectio continua elvét honosította meg az egyházban. Ő az egész Szentírást prédikálta és a Biblia egyes könyvein ment végig magyarázataival a nyilvános istentiszteletek alkalmával. Úgyannyira, hogy ettől a szokásától még az ú. n. nagyobb ünnepek alkalmával sem tért el. Beszédeinek bevezetésében rendszeren az előző versekről szóló magyarázatának az összefoglalását adja és még egyik önálló kötetében megjelent

¹ A könyv részletesebb ismertetése és jelen fejezet bővebben itt található:

<http://egyhazzene.reformatus.hu/index.php?id=25>

beszéd-gyűjteménye is így kezdődik: „Tegnap láttuk...” Összesen 800 prédikációja jelent meg nyomtatásban, valamint rendkívül becsesek a Biblia egyes könyveihez írt Commentariai is. Az ő felfogása szerint minden keresztyénnek az egész, teljes Szentírást meg kell ismerni tehát és nem csupán annak egyes kiválasztott részeit. ...

Ami már a református keresztyén álláspont rövid lerögzítését illeti, azt röviden a fentebbiek figyelembevételével a következőképpen összegezhetjük: A kijelölt bibliai szakaszok, perikópa- rendszerek alapján való igehirdetési módot ... nem követjük, hanem helyette az egész Szentírás megismertetésére törekszünk. Ezt a leghelyesebben úgy érhetjük el, amiként azt Kálvin is cselekedte, a lectio continua alapján a Biblia egyes könyvein végigmenve az egész Szentírást hirdetjük. Mivel azonban ... mi az egyházi évkört elfogadtuk annak üdvtörténeti eseményeinek egymás utáni rendjével együtt — tehát a lectio continua elvét így nem követhetjük ... — tehát kénytelenek vagyunk igehirdetésünket ehhez alkalmazni és ennek útmutatása szerint egy szerves rendszerbe állított igehirdetési tervezet szerint eljárni. Ennek a tervezetnek az összeállításánál azonban figyelemmel kell lennünk gyülekezeteink hit- és erkölcsbeli állapotára és tervezetünket akként kell összeállítanunk, hogy egy bizonyos időközben a gyülekezet a keresztyénségnek egész teljességét kapja. tervezetünket több éves cyclus szerint osztjuk be és mindkét követelményre minél teljesebben figyelhetünk.

A szabad textusválasztás és a perikópák közötti harc

Az 1555. évben tartott második Erdődi-zsinat végzése alapján ... még teljesen a régi mise-formához alkalmazkodott az istentisztelet rendje, tehát a régi epistolai és evangéliumi részek is ugyanúgy megtalálhatók benne mint annak előtte. — A Debreceni, vagy közönségesen Egervölgyi-hitvallásban azonban már ezt olvassuk ... *„Az úrnapi evangéliumokat, leveleket a pápista felszabdalás szerint nem folytatjuk s nem magyarázzuk az esztendő körforgása szerint mindig csak ugyanazokat ismételve, hanem előadjuk azokat a tudatlanok és erőtlének előtt, midőn lehet.”*... A Debreceni zsinat (1567.) nagyobb cikkei hasonlóképp foglalkoznak ezzel a kérdéssel: (X. c.) *„A Szentírást úgy hirdessék, hogy a próféták és apostolok írásait tanítsák és az egész tudományt rendben előadják, hogy ne csak postillakban foglalt úrnapi evangéliumokat és leveleket folytassák hanem a tökéletesek (érettek) között, azaz a hitben és vallásban megerősödtek között a próféták és apostolok (többi) írásait is előadják.”* ... A perikópáknak egyik leglelkesebb híve a XVII. század első felében Alvinczi Péter kassai prédikátor, ki két kötetben adta ki 1633-34. esztendőkből a perikópák feletti prédikációit, az akkori idők szokásaihoz híven még a vasárnapokat is latinul nevezve meg. Második kötetének előszavában már panaszkodik, hogy némelyek a perikópákat félre tették, ő azonban azokat tartja helyeseknek, mint írja: *„A régi józan értelmű tanító emberek a gyenge edények kedvéért, esztendő által az ötvenhárom vasárnapjára (melyet pápás nevezettel vasárnapnak nevezünk) oly evangéliumi leckéket válogattak, melyekbe Krisztus urunkat...láthatták. Ez rendelés pedig nem tegnapi, mert Hieronymus úgy emlékezik felőle, hogy jóval ő előtte volt az napkeleti Ekklezsiában és Damasus római püspök idejébe vették be a görögöktől az egyéb nemzetbeli Ekklezsiák.*

Noha pedig némely atyafiak, bizonyos tekintetből ez régi rendelést (és ez végett senkivel harcot nem vonszok) félre tötték, de én nékem mióta a tisztre méltatlan állapotom szerint hivattattam, tetszett ez jó rendelés és ennyi esztendőktől fogva (harmincegy esztendő) oly kimeríthetetlen kútforrásnak tapasztaltam az úrnapi evangéliumokat, hogyha nem ötvenháromszor, hanem ötvenezerszer magyaráztatnék egy-egy esztendőben, mind újabb-újabb tudomány származnék belőlük és jobban-jobban

mutogatnák az mi idvezítő Krisztusunkat.” A perikópák elleni legélesebb támadást a puritánusok intézték a még azokhoz ragaszkodók ellen. Medgyesi Pál Lorántffy Zsuzsanna udvari papja volt az, aki 1650-ben kiadott művében kimutatja azoknak tarthatatlan voltát. ... még a XVII. század második felében is találkozunk a magyar református theologiai irodalomban olyan szerzőkkel, akik a perikópák védelmére kelnek. Így pl. Szathmár-Némethi Mihály ... 1675-ben ... imígyen foglal állást a perikópák mellett: „A perikópákat nem Albinus szedte össze, hanem az apostolok után következett elődedi eklézsiáknak doktori és tanítói rendelték az úrnapijára, mert minden nemzeteknél ezek egyformán vannak elterjedve. Ágoston és Jeromos a IV. században ezekre írtak homiliákat, Idvezítőnk is ilyeneket parancsolt. (Csel. 1:8.) Ezen perikópákat tehát nem kell mellőzni, hanem ezek mellett az egész Szentírást tanítsuk és prédikáljuk s a perikópákat is magyarázzuk, nem ugyan változatlan és minduntalan újból előkerülő sorrendben, mint a barátok cselekszenek, hogy mi is postillatoroknak ne neveztessünk. Némelyek már rá mentek immár, hogy ezeket a Krisztus beszédeit és historiáit teljességgel megvetették s szégyenlik ezekből tanítani. Ezek kárhoztattatnak... Valamely válogatott szentírásbeli textusból tanítani sokaknál csak önfitogtatásra szolgál s ha a kátét vasárnapokra osztották, ugyanezt tehetni Jézus úrvacsoráival is, nem is oly bölcs még a mi nemzetünk, hogy ezek nélkül ellehetne...”

A perikópák és a szabad textus közötti harc ... a XVIII. század vége felé mondható lezártnak a magyar református egyházban. És ettől az időtől kezdve egyházunk a feltétlen szabad textus választás alapján állva — igehirdetésünkben semmiféle tervszerűség és eszmei összefüggés nem érvényesült. Minden prédikátor az esztendő bármelyik vasárnap épen azt a bibliai szöveget választhatta a canonikus könyvekből, amelyiket épen jónak látta. Eljárásáért lelkiismeretén kívül senkinek semmi felelősséggel nem tartozott. ... Az újabb homiletikusok azonban már belátták ezt a tarthatatlan állapotot és valamennyien sürgetik az egyházi évkör üdvtörténeti menetéhez és eseményeihez való szoros alkalmazkodást és ennek megfelelő igehirdetési tervezetek készítését. ... Reméljük mindezek után, hogy végre megszűnik ez a szabadságnak nevezett szabados, rendszertelen kapkodottság, amely nagy részében oka anyaszentegyházunk és gyülekezeteink elesett állapotának és megerőtlenült voltának.

Az egyházi év és kialakulása

Hafenscher Károly: Liturgika. Bp, 2010

Az egyházi esztendőt a mai magyar protestáns gyakorlat szerint négy szakaszra szokták osztani: 1) karácsonyi ünnepkör, 2) húsvéti ünnepkör, 3) pünkösd és 4) „ünneptelen félév”. Ez a hitoktatásban is elterjedt és népszerű felosztás több szempontból problematikus. Nemcsak azért, mert pünkösd is a húsvéti ünnepkörhöz köthető, mint annak „fináléja”, hanem azért is, mert a negyedik szakasz elnevezése helytelen és nem fedti a valóságot, hisz’ nem tükrözi azt a gazdag lehetőség-sorozatot, amit az egyházi esztendő csírájában magában hordoz. Ugyanakkor éppen ez a felosztás árulkodik arról a szomorú elszegényedésről, ami az egyházi esztendőt a protestáns gyakorlatban érte, s ez jellemzi a magyar protestantizmust is...

Az egyházi esztendő kezdetben – a 2. századtól – természetesen az évről évre visszatérő húsvét ünnepét jelentette. Húsvét egyben a visszatérő évkör kezdete is volt. Ezután lépett az ünnepek közé az *epifánia* (magyar nevén: vízkereszt). Később, (a 4–7. századig) hozzájött *karácsony*, Krisztus születésének ünnepe, aminek nyomán

természetesen az időrendiség szerint az év a születéssel (karácsonnyal) kezdődik. Még később egészül ki mindez karácsony előkészületi idejének megtartásával. Ádvent gyakorlatának bevezetésével az egyházi év kezdete is rögzült. A két nagy ünnepkör a felkészülési időszakokkal ill. az ünnep tartalmának kibontását jelentő „lecsengéssel” egészült ki. Így húsvét böjttel ill. a húsvéti ötven nappal (pünkösdig), karácsony pedig ádventtel és a vízkereszt utáni hetekkel.

A két nagy ünnepkör így közel fél évet magába ölel. Az ezen felül levő időszak, jóllehet nem hordoz a Krisztusban megismert üdveseményekről szóló konkrét ünnepet, mégis beletagolódhat a „Krisztus-évbe”, hiszen vasárnapjai egyenként is feltámadás-ünnepek. Ezenfelül azonban a csupán „emléknapokat” tartalmazó félév a bibliai személyek, az egyháztörténeti alakok és események segítségével is Krisztusról prédikál, hiszen az evangélisták, apostolok, szentek, jeles egyháztörténeti évfordulók Isten aktuális, üdvösséget készítő szeretetének a hirdetői.

Mivel a két nagy ünnepkör egyike sem állandó időponthoz igazodik (a fix dátumos karácsonyt is változó kezdésű ádventi időszak előzi meg) a közbeeső időszakok hossza is változó. Ezért a karácsonyi és húsvéti ünnepkör közé eső időszak (vízkereszt után + „böjtelő”) vasárnapjainak száma éppen úgy változó, mint a protestáns elnevezés szerinti Szentháromság ünnepe utáni vasárnapok száma. Az összességében 34 vasárnap felosztási aránya évenként a húsvét időpontjától, ill. a karácsony előtti negyedik vasárnap dátumától függ. Ha kevesebb a vízkereszt utáni vasárnapok száma, úgy annyiival több a szentháromság ünnepe utáni vasárnap – és fordítva.

(A római katolikus gyakorlat eltörölte ezeknek a vasárnapoknak az imént jelzett ünnepekhez való kapcsolódását, és egyszerűen évközi vasárnapoknak nevezi – folyamatos számozással.) ...

/BT/ Az egyházi évkört hadd szemléltesse az alábbiakban az idei év dátumaival aktualizált táblázat, mely egyszersemind a vásár- és ünnepnapok ógyházi perikópáihoz alkalmazható református énekeskönyvi énekeket is tartalmazza. Az egyes ünnepek, vasárnapok tematikájának és az énekválasztásnak indoklása, részletezése itt található: <http://egyhazzene.reformatus.hu/index.php?id=23>

REFORMÁTUS ÉNEKREND TÁBLÁZATOSAN a 2012-2013. esztendő dátumaival

		Bevezető íge	Fennálló ének	Főének	Igehirdetés előtt	Ráfelelő ének	Záróének
2012 12.02	Ádvent 1.	Zsolt. 25,1-2.	25,1.	303.	309,3-4.	464.	304.
12.09	Ádvent 2.	Zsolt. 80,2-3,19-20.	80,1. (11.)	309.	304,4.	312,3.	303.
12.16	Ádvent 3.	Zsolt. 85,8.	304,3-4. 312,1-2.	310.	234, (1.) 2.	239, 1. (5.)	286,1-7.
12.23	Ádvent 4.	Zsolt. 100,2,5.	378,1-2.	301.	234,2. (3.)	312,2.	197.
12.24	December 24. (Karácsony-este)	Zsolt. 66,5,8.		314. és 311. 316. és 327., 328.			320. (485.)
12.25 12.26	Karácsony 1. és 2. napja	Zsolt. 98,1-2.	320,1. 96.1-2.	315. 318.	319. 311	316,7-8. úrv. 314., 317., 321., 286.	320. 196.
12.30	Karácsony	Zsolt. 93,5.	167.,314.	311.	234,2.	446.	329.

	utáni vasárnap	vagy 71,17.19.	317.,328.	320. 325.		447.	
12.31	Óév estéje	Zsolt. 121,7-8.	90,1,7.	273. 266. 200.	-	a más helyre ki nem jelölt énekek közül	264. 242.
2013 01.01	Újév	Zsolt. 145,21. Zsolt. 8,2,4-5.	264,1,3. 266,1.	282.	294,1.	283,1.	242. 243.
01.06	Újév utáni vasárnap	Zsolt. 145,21. Zsolt. 8,2,4-5.	91,1.	282.	246,1.	431.	286.
01.06	(Vízkereszt ünnepe)	Zsolt. 72,18- 19.	72,1,10.	296.	379,5.	197,4-6.	282.
01.13	Vízkereszt utáni vasárnap	Zsolt. 19,15.	119,1,4. 84,1.	286,1-7. (8-9.)	294,1.	472,4.	197.
-	Vízkereszt utáni 2. vasárnap	Zsolt. 66,5.	66,1-2.	128., v. 236.	162, 1., 3. v. 1., 7.	112.	296. (1., 4- 5.)
-	Vízkereszt utáni 3. vasárnap	Zsolt. 117,2.	117. v. 36,2. v. 488,1. 3	391. (1, 5-7.) v. 99. (1-2, 5- 7.)	391,5. v. 130,3.	91,1. és/v 8.	451.
-	Vízkereszt utáni 4. vasárnap	Zsolt. 66,5.	66,(1.), 8.	381.	224,3, 6.	217,3-4.	273.
-	Vízkereszt utáni 5. vasárnap	Ez 33,11 vagy Zsolt 92,6– 8.10.13	92, (1), 3-4, (7- 8) vagy 255,(1), 5,(6),7, (8)	483 (1), 6-9 vagy 255,1,4- 8	482,1-2	484 (1-2), 3	498
01.20	Vízkereszt utáni utolsó vasárnap	Zsolt. 97,1-2.	97,1,7. 98,1. 99,1-2. (8.)	296,1, 4-7.	294,1.	294,3.	297.
01.27	Hetvenedvasá rnap	Zsolt. 18,7.	18,1. 5,1-3.	381.	246,1.	229.	273. 455.
02.03	Hatvanadvas árnap	Zsolt. 44,2,24- 27.	256,1-2.	274.	372,1.	231,4.	197.
02.10	Ötvenedvasár nap	Zsolt. 71,3., 31,2.	62,1,4. 91,1.	286,1-9.	286,13.	459,3. 296., 458.	346. 342.
02.17	Böjt 1.	Zsolt. 91,15.	91,1,8. 130,1,4.	380,1,7-10.	180	338	390
02.24	Böjt 2.	Zsolt. 25,6.	25,1,3.	379.	180 151	225,7 372,5-6	391
03.03	Böjt 3.	Zsolt. 25,15.	25,1,7	161	151	239,5	482
03.10	Böjt 4.	Ézs. 66,10.	65,1,3 122,1 84,1,3	337,1-2,12-15 451	294	23	450
03.17	Böjt 5.	Zsolt. 43,1.	43,1,3 26,1,3 240,1,4	440,1-7 335	333,1 380,7	295	336,1-9,15 336,1,10- 15
03.24	Virágvasárna p	Zsolt. 118,26a	118,1,11,13 331,1	330	287,1. 335,1.	331,4-5	344 336,1-9,15 336,1,10- 15 342
03.28	Nagycsütörtő k	Zsolt. 111,4.	111,1,3	440,1,8-tól	295,1 294,1	439,5-6 úrv. 293. és	336,1–9, 15.

					437,1	286.	336,1,10–15.
03.29	Nagypéntek	Zsolt. 22,3,17,19,20.	22,1,4,9-11	341 337,1,4-11	333,1	344	340,1,5-8 339 335 336
03.31	Húsvétvasárnap	Zsolt. 118,22-24.	118,1. és 12.	356. v 350., v 351. v 348.	185.	347. (3–5.) 353. (1, 5–7.) úrv: 349., 352., 357.	350. 196
04.01	Húsvéthétfő	Zsolt. 116,1,8-9.	105.1–2.	357. 350. 354. 348.	185.	388,5,8. 511,1–2. úrv: 349., 352., 357.	350. 196
04.07	Húsvét utáni 1.	I. Pét. 2,2.	81,1–3.	354.	185.	232. (1–3.)	116,7–11.
04.14	Húsvét utáni 2.	Zsolt. 33,1,3-6.	33,1,3. 89,1.	297,1,5-9. 260.2-től 215.	185.	437,1. 23,1.	229. 350-354, 356-357 közötti énekek
04.21	Húsvét utáni 3.	Zsolt. 66,1-2,9.	66,1.	357.	185. 371,1-2.	370,3. 372,2-3.	353. 350-354, 356-357 közötti énekek
04.28	Húsvét utáni 4.	Zsolt. 98,1-3.	98,1.(2.)	371.	185. 380,7	369,1,7.	351. vagy más húsvéti
05.05	Húsvét utáni 5.	Ézs. 48,20.	66,1,4. 96,1,3.	482. 369. (1-3., 8-10.)	185. 370,2.	484. 475.	351. 352.
05.09	Áldozócsütörtök (Mennybemenetel)	Zsolt. 47,2,8-9.	47,1,3.	358.	68,16.	359,3	24.
05.12	Húsvét utáni 6.	Zsolt. 27,7,9,11.	27, 1. 5. 119, 73. 76.	240. 368.	371, 1-2.	372, 6-7. 380,6,7.	378. (1-4,7.)
05.19	Pünkösdvasárnap	Róma 5,5.	111,1-2. 374,1-2,5.	374. 373. 376.	370,1.	377. úrv. 369., 372., 246., 235.	376. 196.
05.20	Pünkösdhétfő	Zsolt. 104,30.	117.	az előző	napon	megadottakból	Választható
05.26	Szentháromság vas.	I. Tim. 1,17.	8,1.	242.	246,4.	241.	245.
06.01	Szentháromság utáni 1.	Zsolt. 119,114. és 116.	1,1-2. 119,1,3.	234.	372,1.	225,5-6.	273.
06.09	Szentháromság utáni 2.	Zsolt. 18,2-3.	116,1,10.	378.	164,1-2.	438,1.	225.
06.16	Szentháromság utáni 3.	Zsolt. 25,16.,18.	25, 6-7.	215.	216, 4.	296.	467.
06.23	Szentháromság utáni 4.	Zsolt. 119,156.	259,1-2.	273,1-6.	478,1.	264,2.	495.

06.30	Szenthároms ág utáni 5.	Zsolt. 27,7,9,11.	84,1.	378. 236.	378,4.	396. 84,3.	197.
07.07	Szenthároms ág utáni 6.	Zsolt. 28,7,9.	32,1.	224.	482,1. 246,1.	482,5.	225.
07.14	Szenthároms ág utáni 7.	Zsolt. 20,2-3.	23,1.	450.	197,1-2.	264.	196.
07.21	Szenthároms ág utáni 8.	Zsolt. 48,10.	162,1,6.	84.	166.	36,2,(3.)	197.
07.28	Szenthároms ág utáni 9.	Zsolt. 54,6.	95,1,4.	476,1-3 és 9-11. 119. (1-4. vagy 37-40.)	246,1.	338,1. 50,1,9.	67.
07.04	Szenthároms ág utáni 10.	Zsolt. 55,2,5.	74,1-2.	391.	235,1.	105,1,3.	125. 423.
08.11	Szenthároms ág utáni 11.	Zsolt. 147,6,11.	31,1.	428.	372,1.	51,8.	30.
08.18	Szenthároms ág utáni 12.	Zsolt. 103,1,3-4.	34,1.	298. (1-4,6-7,10.) 254. (1-5.)	226,1-2.	86,6.	264. 254.
08.25	Szenthároms ág utáni 13.	Zsolt. 73,23-26.	378, 1-2.	211. 473.	478, 1.	493, 4-5.	379.
09.01	Szenthároms ág utáni 14.	Zsolt. 84,12-13.	198,1-2. (3.)	219.	391,5.	264,5. 294.	493.
09.08	Szenthároms ág utáni 15.	Zsolt. 86,6,11.	92,1-2. 255,1-2.	267. 271. 272.	197,3.	269,4-5. 274,3.	236.
09.15	Szenthároms ág utáni 16.	Zsolt. 86,12-13.	71,1-2. 31,1-2.	271. 257.	379,1-2.	296. 229.	286,1-7,17.
09.22	Szenthároms ág utáni 17.	Zsolt. 119,10-11.	133.	378.	119,53.	395.	196.
09.29	Szenthároms ág utáni 18.	Zsolt. 85,8,12.	119,1. 32,1.	492. 211.	154.	234,3.	289,1,6-7,10-11. 490.
10.06	Szenthároms ág utáni 19.	Zsolt. 77,13,15.	77,1,8.	213. (válogatott versek és 14-16) 217.	246,1.	467.	450.
10.13	Szenthároms ág utáni 20.	Zsolt. 119,35-36,40.	119,17. 119,1. 28,1.	119,1-4. (17-20.)	234,1.	371,1,2,5. 484.	378,1,4-7. 483,1,(4),5 -6.
10.20	Szenthároms ág utáni 21.	Zsolt. 119,58-59.	119,29.	239.	234,1.	130,4.	272.
10.27	Szenthároms ág utáni 22.	Zsolt. 130,3-4.	130,2.	1.	391,5.	234,3.	484.
10.31	Reformáció ünnepe	Zsolt. 46,2-3,8.	46. 390,1-2.	233. 298. 390.	234,1.	393.	298. (1-4.,7.,10.)
(11.0 1)	Gyászolók istentisztelete	Zsolt. 90,12.	410.	405.	234,1.	401,5-6.	416.
11.03	Szenthároms ág utáni 23.	Zsolt. 138,8.	138,1,3. 122. 163. (1,5.)	68,1,2,10,16-17.	256,1-2.	393.	392. 163.
-	Szenthároms ág utáni 24.	Zsolt. 16,9-11.	146,1.	275.	259,1.	294,2-3.	455,1-4,8-9.

11.10	Szenthároms- ág utáni 25.	Zsolt. 39,5-8.	90,1,7.	362.	218. 234,1.	399,1,9-12.	406. 367.
11.17	Szenthároms- ág utáni 26.	Zsolt. 143,2,8.	205,1,3.	362. 391.	363. 234,1.	411. 414,4-6.	405. 367.
11.24	Szenthároms- ág utáni 27.	Zsolt. 36,6- 7,10.	36,2.	366,1-5.	234,1. 304,1-2.	130,3. 304,6.	367.

Húsvéti ünnepkör

(Hafenscher Károly: Liturgika. Bp, 2010)

Ha a polgári év menetét követve gondolkodnánk, akkor ... az egyházi esztendő ünnepköreként a karácsonyival kellene kezdenünk. Mégis, nagyon tudatosan, előre kerül a húsvét. A húsvéti esemény a keresztény hit alapja és középpontja.² Húsvét a kereszténység egyedülálló kincse, üzenete, lehetősége. Ha a legfontosabbat keressük, akkor itt kell keresnünk, ha a megújulásra vágyunk, akkor ide kell mindig visszakanyarodnunk.

Pál apostol a Korinthusban élő gyülekezetet emlékezteti arra a „hagyományra”,³ amelyet már ő is úgy kapott. Korrekt történeti megközelítésben az írásokra hivatkozik, és listaszerűen felsorolja azokat, akik szemtanúi voltak a feltámadott Úr megjelenéseinek. Az újszövetségi írások – mind az evangéliumok, mind pedig a levelek – jelzik, hogy a húsvéti hír „továbbadásra” való. Ezért, mivel az első keresztény közösségekben az istentiszteleti élet középpontja a feltámadásról szóló prédikáció, az ünneplés is húsvét köré koncentrálódik. A második századból már létezik történeti adat, mely húsvét megünneplését jelzi. A pontos idő-meghatározás, ti. hogy a zsidó páska ünnepnek megfelelően, az első tavaszi holdtölte utáni vasárnapon kell ünnepelni Krisztus feltámadását, csak a nácieai zsinaton 325-ben rögzült véglegesen...

A húsvéti nyolc nap – amelynek bibliai háttere a János evangéliumában található utalás Jézus megjelenésére⁴ – folytatódik a következő vasárnapokkal, s elérkezik a következő ünnep-csúcsponthoz, mennybemenetel ünnepéhez (negyven nappal húsvét után), majd kiteljesedik pünkösd ünnepével (ötven nappal húsvét után). Ebben az időszakban a korai egyház időszakától fogva a liturgiában sorra kerülnek az evangéliumok feltámadás-történetei és a Jézus megjelenéseiről szóló tudósítások.

A húsvéti ünnep és a keresztelés kapcsolata a kezdetektől egyértelmű. A húsvétkor megkereszteltek még egy hétig fehér ruhában jártak... Húsvét nyolcada a későbbiekben egyre inkább rövidült, oly annyira, hogy egy idő után csak húsvét vasárnapját, hétfőjét és keddjét ünnepelték. Így alakult ki a *húsvéti-triduum*, ami tükörképként megfelelt a *passiói-triduumnak*. Később ez is szűkült, s így alakult ki a húsvét kétnapos ünneplése.

Nagyhét

A húsvétot megelőző hét – amit mai szóhasználatban „nagyhétnek” nevezünk – olyan előkészület, amelynek teológiai íve Jézus bevonulásától indul, folytatva az utolsó vacsorával, majd a szenvedéstörténettel, hogy azután elérjen a csúcspontig: a feltámadás evangéliumáig...

Jeruzsálemben a nagyhét a virágvasárnapi bevonulás újra-megjelenítésével

² Lásd Pál apostol gondolatmenetét az I. Korinthusi levélben: 1 Kor. 15.14: „Ha pedig Krisztus nem támadt fel, akkor hiábavaló a mi igehirdetésünk, de hiábavaló a ti hitetek is”. 1 Kor. 15. 17: „Ha pedig Krisztus nem támadt fel, semmit sem ér a ti hitetek!”

³ 1 Kor 15, 3–8.

⁴ Jn 20, 19–29.

kezdődött... Először – Kr. U. 600 körül – spanyol és gall területen nevezték ezt a vasárnapot palmarumnak, azaz virágvasárnapnak.

Római gyakorlat szerint virágvasárnap már teljesen a szenvedéstörténetre való koncentrációt jelentette. Ezen a napon olvasták, később énekelték a Máté szerinti passiótörténetet.

A hét következő három napján – egészen az V. századig – nem volt úrvacsora (eucharisztia). Ezeken a napokon ige-istentiszteleteket tartottak passió-textusokkal, ill. János evangéliuma 12–13. fejezeteinek olvasásával. A későbbiekben is egészen egyszerű imaórák jellemezték ez a három napot, ahol különösen nagy szerepet kapott Jeremiás siralmainak olvasása. Az egyháztörténet során egyre inkább elterjedt, hogy a nagyhéten nem használtak harangokat, ehelyett megfelelő faeszközök összeverésével jelezték az istentisztelet kezdetét.

Barsi Balázs: „Íme most fölme gyünk Jeruzsálembe” Hitünk misztériumai a nagyheti liturgiában. Fons et Culmen I. Bp, 2001 – könyv alapján

A keresztyén világ Krisztus kereszttáldozatára a Nagyhét második felében éjszakai virrasztásokkal emlékezett. Az ősi hagyományok szerint Húsvét vigiliáját – az előtte lévő szent három nap (Triduum Sacrum) éjszakáival együtt – virrasztásban és imádságban az Úrnak kell szentelni. Az evangéliumok szava szerint a kezükben égő gyertyát tartó hívek hasonlókka lesznek azokhoz a szolgálkhoz, akik virrasztva várnak Uruk érkezésére... Az Úr Jézusra való virrasztó várakozás... a keresztyén hívő alapvető magatartása. A virrasztás a hűség és az állhatatosság kifejezése az élő Isten iránt... Lényege, hogy éjfélt után is várjuk az Urat. Ha éjfélig kitartunk, az még csak azt jelenti, hogy sokáig voltunk fent. Éjfélt körül aztán a test kezd elfáradni, figyelmünk ellankad, s az álomosság már-már erőt vesz rajtunk. Az egész emberi életben benne van ez a kritikus pont, amikor megkérdőjeleződik az egésznek az értelme, amit eddig csináltunk. Ezen a ponton át kell esni. ... Ha konokul ragaszkodunk Istenhez, ha akkor is kitartunk mellette, mikor már kezdünk belefáradni szolgálatába, ráléptünk a szentség útjára.

Évről évre emlékezetünkbe idézzük ugyanazt a titkot, de az számunkra mégsem ugyanaz. Ez az ünnep és ez az éjszaka soha nem volt még és soha nem ismétlődik újra. A liturgikus időt leginkább egy spirálvonalhoz lehetne hasonlítani, amelynek hegye mindjobban az ünnepelt titok mélyére hatol. A liturgikus ünneplés kiveszi az időből a halál fullánkját... az „idők teljességébe”, az örökkévalóság erőterébe kapcsol bennünket. ... Miközben évről évre megemlékezünk az üdvtörténet eseményeiről, a földi élet elkerülhetetlen mulandósága révén egyre közelebb kerülünk az örökkévalósághoz: ahhoz a valósághoz, melynek itt csak tükörképét látjuk és éljük meg.

/BT/ Nagyhét és Húsvét sajátos énekeit (többek között a lamentációkat és a passiókat) a protestáns graduálok nagy számban megőrizték. Mindezeket ma felfedezve, megismerve és – a korabeli liturgikus keretek alapján – ünneplésünk, emlékezésünk eszközeként használva lelkünk mélyéig ható megrendüléssel ünnepelhetjük hitünk szent titkait.

Böjt

(Hafenscher Károly: Liturgika. Bp, 2010)

A húsvét előtti időszak hét hetét böjtnek nevezzük (katolikus szóhasználat szerint nagyböjt). Már a negyedik századra visszavezethető a negyvennapos előkészületi idő. Ez a szakasz a bibliai igékben sorra előhossa a Szentírás 40-es számmal összefüggő

eseményeit.⁵ Ezek mind az átmenet, az előkészület, a bűnbánat, a megvilágosodás időszakai. Így a 40-es szám jelképes értelmű, nem idő-hosszat jelent, hanem belső tartalmat, „időteret”.

A 2. században még csak kétnapos böjtről tudunk, amely megelőzte a húsvétot. Nagypénteken kezdődött, és a húsvéti eucharisziával ért véget. A következő században már a hét többi napján is volt – részleges – böjt. A 4. századtól kezdődően van adatunk arra vonatkozóan, hogy Rómában háromhetes böjtöt tartottak húsvét előtt. Az 5. század kezdetére azonban már kialakul a húsvét előtti hatodik vasárnaptól kezdődő böjti időszak....

A húsvét előtti negyven nap (leszámították nagypénteket, nagyszombatot és a vasárnapokat) tehát a bűnbánattal való húsvéti felkészülés időszaka volt. Vasárnapokon, (később a megelőző szombatokon) nem böjtöltek. A különböző hozzátett, illetve kiemelt böjti napok miatt állandó eltérés mutatkozott a szimbolikus jelentőségű negyven naphoz képest – ezért végül is nem vasárnap, hanem a húsvétot megelőző 6. vasárnap előtti szerdával kezdték a böjti időszakot, hogy a negyvenes szám teljes lehessen.

A keleti egyház gyakorlatának hatására a 6. századtól kezdődően a negyven napos böjti időszakhoz egy előböjti időszak kapcsolódott – hetvened, hatvanad és ötvened vasárnapja.

A böjti vasárnapok kialakult perikópa-gyakorlata mutatja a konzekvens felkészítést a húsvéti örömhír fogadására.

A böjti időszakban – a korai időktől kezdve – az éves átlagnál intenzívebb istentiszteleti életet élt az egyház. Ennek jeleit (sok helyen sajnos csak maradványait) láthatjuk a mai magyar protestáns egyházi gyakorlatban is.

Pünkösd

A húsvétot követő ötvenedik nap (pünkösd = pentekoszté = ötven) a korai kereszténység számára csupán a húsvéti időszak lezárása volt. A 3–4. század fordulóján a kelet-szíriai és a palesztinai egyházban ezen a napon ünneplik Jézus mennybemenetelét. Jeruzsálemben pedig a mennybemenetel mellett a Lélek kitöltését is ezen a napon ünneplik. A 4. évszázad végén azonban már Pünkösd egyedül a Szentlélek eljövételének – önálló – ünnepe. Fejlődésének egy bizonyos szakaszában egészen nyolc napra terjedt ki az ünneplés. A mai gyakorlat szerint az ünnep két napra zsugorodott. Az elmúlt évtizedekben csak a vasárnap volt szabad ünnepnap. A legutóbbi magyar törvények, hosszú idő után újra, a hétfői nap munkaszünetté nyilvánításával, lehetővé tették pünkösd kétnapos ünneplését. Ez formai lehetőséget is ad arra, hogy az ünnep méltó fényét és kisugárzását visszakapja.

Karácsony és a karácsonyi ünnepkör

A kereszténység csak jóval később, már a húsvéti és az a köré tartozó ünnepsorozatok kifejlődése után kezd foglalkozni Jézus születésének ünnepével. Ez azonban kezdetben sem december 25-éhez, sem pedig január 6-hoz nem kötődött. Az első „karácsonyünneplés”-nek mondható megemlékezéseken nem is egy évfordulót,

⁵ 40 nap és 40 éjjel tartott az özönvíz (1 Móz 7, 4–), 40 napig volt Mózes a Sínai hegyen (2 Móz 24, 18; 34, 28). Ennyi ideig volt Illés próféta a Hóreb hegyén (1 Kir 19, 8). Negyven évig vándorolt Izrael népe a pusztában (Józs 5, 6–) Negyven napon belül kell Ninivének elpusztulnia, ha nem tér meg (Jón 3, 4–). Negyven nap és negyven éjjel tartózkodik Jézus a pusztában, amíg az ördög kísérti (Mt 4, 2–, Mk 1, 13–, Lk 4, 1–).

születésnapot ünnepeltek, hanem az inkarnáció (Isten emberré lételének) eseményét, és tényét...

A legkorábbi ismert feljegyzés Jézus születésének ünneplésével kapcsolatban arról tanúskodik, hogy az a tavaszi napéjegyenlőség közelébe esett. A harmadik század közepéről (243-ból) való adat szerint március 28-án tartották ezt az ünnepet. Ennek teológiai hátterében a teremtéstörténet dátumának keresése, és a teremtéstörténethez kapcsolódó János-evangéliuma prológosának kapcsolata állt. A teremtéstörténet leírásában a negyedik napra eső világosság-sötétség szétválasztás a márc. 25-re eső napéjegyenlőséggel számolva március 28-ra esik. Mivel a kereszténység egyértelmű hitvallása volt, hogy Jézus a világ világossága⁶ – így a világosság „megszületése” ezen a napon ünneplendő.

Egyéb, korabeli (3. századi) adatok is arról tanúskodnak, hogy Jézus születésének ünneplésére tavasszal került sor.

A téli karácsonydátumok hátterében a Jézus fogantatásától eltelt idő kiszámítása áll. Ez a gondolkodásmód vezetett a decemberi ünnep kialakulásához. Jóllehet, már a korai keresztény íróknál (pl.: Origenész) találkozunk Jézus születésnapjának megünneplése elleni tiltakozással,⁷ mégis lassú, de egyértelmű folyamatként létrejön ennek az ünnepnek a gyakorlata.

Eleinte csupán Jézus keresztelésének ünnepe alakult ki – ez a momentum az üdvtörténet számára fontosabbnak tűnt mint a születés – majd ennek nyomán később a karácsony. Mivel a gnosztikus eretnekmozgalom Jézus Krisztus teljes létének megszületéseként ünnepelte az epifániát, természetes ellenmozgásként került hangsúly a test szerinti megszületésre, az inkarnációra, azaz karácsony megünneplésére. Eleinte (még a 4. század kezdetén) a két ünnep összekapcsolódott, és együtt jelentette Krisztus születésének és megkeresztelésének napját. Később a kettő szétvált.

Karácsony január 6-án való ünneplése a keleti egyházrészben bizonyos területeken továbbra is ismert, míg nyugaton – szintén a vallástörténeti háttér ismeretében érthető módon – kialakul a december végi karácsonyünnep. A római keresztények számára is ismert a keleti szokás: a január 6-i ünneplés. Ez változott meg a negyedik század első harmadának végére. 336-ból már biztos adatunk van arra vonatkozóan, hogy december 25-én ünnepelték Jézus születését. Ez a nap igen jelentős ünnep volt a római pogány világban. A napisten tiszteletére rendelt ünnep – *sol invictus* = „a legyőzhetetlen nap” – keresztény tartalommal való megtöltését politikai és teológiai érvek egyaránt indokolták. Nagy Konstantinus is szorgalmazta, hogy a közkedvelt pogány ünnep keresztény üzenettel rendelkezzen. A náicei zsinaton (325) pedig az egyház elhatárolta magát a gnosztikus tanoktól, s így a „valóságos Isten és valóságos ember” teológiai evidenciájának meghirdetésével⁸ hangsúlyossá tette az „incarnatio” (Isten testet öltött Jézus Krisztusban) tényét, s annak nyomán megünneplését.

Hogy mennyire összekapcsolódott, és bizonyos szinten összefonódott a pogány és a keresztény ünnep, az kitűnik a későbbi keresztény írók (pl. Augustinus – Szent Ágoston) figyelmeztetéseiből. Ezek a felszólítások arra utaltak, hogy a keresztények ne

⁶ Lásd Jn 8, 12 – és ószövetségi vonatkozásban Mal 3, 20 – az „Igazság napja”.

⁷ A születésnap megünneplését pogány szokásnak tartották, hisz – mint azt már korábban megjegyeztük – a keresztények számára az új életre való születés, az a halál dátuma volt rögzítendő.

⁸ Hiszek ... Jézus Krisztusban ... Aki az Atyától született ... valóságos Isten a valóságos Istentől, született, de nem teremtetett, ... érettünk emberekért megtestesült a Szentlélektől és Szűz Máriától, és emberré lett...

imádják a napot ezen az ünnepen, hanem az igazi napot, Jézus Krisztust...

A 4. század második felétől figyelhetjük meg, hogyan terjed el Jézus Krisztus születésének december 25-i ünneplése. ... Ma a kereszténység túlnyomó része december 25-ét ünnepli, ugyanakkor a keleti egyházban még ma is január 6-a a karácsonyi ünneplés dátuma.⁹

Ádvent

Karácsony ünnepét az egyház gyakorlatában negyvennapos előkészületi, böjti időszak előzi meg. Epifánia ünnepe a második nagy keresztelési ünnepként volt ismert. Amint azt a húsvét előtti böjti időszakkal kapcsolatban jeleztük, a keresztelésre való felkészülés nem csak a közvetlenül érintetteket indította a bűnbánat meghatározott menetrendű gyakorlatára, hanem az őket kísérő gyülekezetet is. Ez advent kialakulásának a gyökere. Az ötödik század végéről már van adatunk arra, hogy november 11-ével kezdődően karácsonyig heti háromszori böjtöt alkalmaztak. ... Hosszú folyamat eredményeként alakult ki a négyhetes forma. Tartalmilag is hosszú folyamat során alakult ki a mai letisztult ív. A bűnbánati jellegét ... mindvégig megtartotta.

Szentháromság ünnepe és az azt követő vasárnapok

Szentháromság ünnepét több mint ezer éve ünnepli az egyház. Eleinte még kérdéses volt, hogy egyáltalán szükséges-e ezt a napot ünnepelni. A Szentháromságról szóló tanítást nem valló, vagy elferdítő szekták munkálkodása¹⁰ azonban egyértelművé tette ennek az ünnepnek teológiai, apológiai jelentőségét. A protestáns egyházakban ez az ünnep nagyobb jelentőséget kapott, mint a római egyházban. Ez a nap tulajdonképpen a hitvallások ünnepe.

A Szentháromság ünnepe záró pontja, összefoglalása annak az üdvösségtéológiai folyamatnak, amely ádventtől pünkösdig megjelenik. ...

Szentháromság ünnepével lezárul a liturgikus évnek az a fele, amely a kinyilatkoztatás történelmi eseményeit vonultatja fel. Szentháromság ünnepe utal az értelemmel felfoghatatlan titokra.

Jánossy Lajos: Az egyházi év útmutatása. Bp. 1941 könyve alapján

A Szentháromság-ünnepet követő vasárnapokat a protestáns egyházi naptár egészen adventig folyamatosan számolja. Amíg az egyházi év első, „ünnepes”-nek mondott szakaszában Isten megváltó tervének megvalósulását szemléljük, a Szentháromság-ünnepet követő vasárnapok során mindenekelőtt az egyház – benne pedig mindannyiunk személyes – élete és feladatai kerülnek reflektorfénybe. A Húsvét ünnepének aktuális idejétől függően alakuló, 23–27 vasárnapot számláló időszak első felében az egyház növekedése, a misszió és a megtérés köré csoportosulnak a kijelölt igeszakaszok. A 10. vasárnaptól következő vasárnapok összefoglaló témája: a keresztyénség és a keresztyén ember élete, küzdelmei, harcai itt e földön, majd az utolsó néhány vasárnap még egy külön egységet alkot.

Az egyházi esztendő utolsó három vasárnapja a végső dolgok felé fordítja az egyház népének tekintetét. Mivel a Szentháromság ünnepe utáni vasárnapok száma változó, az a gyakorlat alakult ki, hogy a hátulról számított utolsó három vasárnap mindig

⁹ Jeruzsálemi, orosz, szerb, bulgár, grúz, lengyel orthodoxok, a kopt, szír-jakobita orthodoxok január 6-án, míg az örmény keresztények január 18–19-én ünnepelnek.

¹⁰ Ezek egy része Krisztus egyik természetét – Isten- vagy ember-voltát – kérdőjelezte meg, másik része pedig a Szentlélek munkájával és származásával kapcsolatban hirdetett tévtanokat.

kötött tematikával és textusanyaggal rendelkezik függetlenül attól, hányadik sorszáma. Az utolsó három vasárnap eszkatologikus tematikája azt is kifejezi, hogy amint az egyházi esztendő két végpontját Krisztus két eljövetele (a testben megjelent Szabadító és azt ítéletben eljövő Bíró) keretezi, az emberi történelem nagy része és személyes életünk is Krisztussal történő két találkozás között zajlik.

II. RÉSZ: HIMNOLÓGIA

Ének a bibliai korban

Máté János: Egyházi ének-zene. Hymnológia. Teológiai jegyzet Bp. 1981

A Biblia első lapjain, I. Mózes 4:21. versében olvashatunk a Káin nemzetségbeli Jubálról: „Ő lett minden citerás és fuvalás ösatyja”. Ugyanebben a fejezetben a 23-24. versben találkozunk az első énekkel, Lámek énekével.

Az ószövetségi nép életének szerves része lehetett az ének később is, erre utal az a sok ének vagy vers (amelyet bizonyára szintén énekelve adtak elő), amely a nép életének minden fontos eseményét kísérte: A Veres-tengeri ének (II. Mózes 15.), az ároni áldás (IV. Mózes 6:24-26), Debora-ének (Bírák 5.), Mózes éneke (V. Mózes 32.), Anna éneke (I. Sámuel 2.), stb. énekeken kívül biztosan sok száz egyéb ének is elhangzott a zsidó nép történelme folyamán.

Dávid korában már szabályozták az istentiszteleti szertartást (I. Krón. 15.). Már tudósít a Biblia az istentisztelet rendjéről is. A három zenész nemzetség: Aszáf, Hémán és Éthán-Jeduthun fiainak szerepe már rögzített volt. Előénekes és kórus éneke váltogatta egymást. A kórus éneke is mindig egyszólamú volt.

Hangszeres zenéről is olvashatunk. A hangszerek főleg az éneket kísérték, de lehetett önálló szerepük is. A hangszerek: cimbalom – a mai cintányérhoz hasonló ütőhangszer, hárfák, citerák, lantok, fából, fémből, csontból készült fúvós hangszerek és ütőhangszerek, dobok, csörgők szolgáltathatták az ünnepélyes istentiszteleti hangszeres zenét.

A mai napig használatos hangszer a sófár, amelyet a hagyomány szerint az Izsák helyett feláldozott kos szarvából készített Jákób, ez az ünnep és az istentisztelet kezdetét bejelentő fanfárt játszotta, a mi harangunkhoz hasonló szereppel. ...

Az Újszövetség középpontjában Jézus Krisztus személyisége áll. Jézus ismerte és énekelte a zsoltárokat, gyakran énekelt tanítványaival. Az utolsó vacsora után, mely pászkavacsora volt és Hallél-zsoltárok (113-118) éneklésével járt együtt, a tanítványokkal „dicséretet énekelve” ment az Olajfák hegyére, a keresztfán pedig a 22. zsoltárt énekelte.

Pál apostol az I. Kor. 14-ben a rajongással szemben a „lélekkel és értelemmel” való éneklés elvét fejt ki. A „zsoltárok, dicséretes és lelki énekek” nem három különböző vagy éppenséggel egymást kizáró műfaj felsorolását jelentik, hanem az ének fő tartalmi vonásait domborítják ki. Mindegyikben benne van a másik kettő is: a zsoltár egyúttal dicsőítő és lelki ének is és megfordítva. Az a legnagyobb tévedés, ha a „lelki” jelzőt különösen az újabb, szubjektív és emberközpontú pietisztikus énekekre korlátozzuk.

Az őskeresztyének énekéről így írt Plinius Trajanus császárnak: „A keresztyének napkelte előtt összegyűltek és Krisztusnak énekeket mondtak, egymásnak felelgetve, s Őt mint Istent imádták.”

A zsoltárok mellett a megváltottak hálaénekét (És 12.) a Sanctust (És 6:3), Zakariás énekét (Lk 1:68-79), Mária (Lk 1:46-55) és Simeon énekét (Lk 2:28-32), a Glóriát (Lk 2:14), az angyali üdvözetet (Lk 1:28-33) énekelték, de használatos volt az „Uram irgalmazz” (Lk 18:13), Isten Báránya” (Jn 1:29) szövegek éneklése, amelyek később a mise részei is lettek, majd ezekhez járult a Szentháromságot dicsőítő doxológia.

Eltérések a héber (protestáns) és a görög (katolikus) számozás között

Protestáns	Katolikus
1–8	1–8
11–113	10–112
114–115	113
116,1–9	114
116,10–19	115
117–146	116–145
147,1–11	146
147,12–20	147
148–150	148–150

A BIBLIAI ZSOLTÁROK KÖNYVE

Goudimel Zsoltárok 1565. Közreadja és a kísérő tanulmányt írta Bólya József. MRE Zsinata Bp, 2002

A Biblia legterjedelmesebb könyve a Zsoltárok könyve, amely 150 zsoltárt, azaz az ókori Izráel istentiszteleti és egyéni vallási életéhez kapcsolódó költeményt tartalmaz. E költeményeket nagy valószínűséggel énekelték is, tehát a Zsoltárok könyvét énekeskönyvnek is tekinthetjük, noha korabeli dallamok nem maradtak ránk.

A zsoltárokat a héber szövegben öt könyvre osztották fel: 1-41, 42-72, 73-89 és 107-150. Minden könyv végén doxológia (dicséret) áll. Négy zsoltár kétszer is előfordul a Bibliában: a 18. zsoltár a Sámuel könyve 22. fejezetében is szerepel, a 14. és az 53. zsoltárok azonosak, a 70. zsoltár azonos a 40. zsoltár 14-18. verseivel, a 108. zsoltár pedig az 57. zsoltár 8-12. és a 60. zsoltár 7-14. verseiből van összeállítva.

A Zsoltárok könyvén belül több kisebb gyűjtemény is található:

Liturgiai szempontból összetartoznak: zárandokénekek, amelyek az ünnepi zárandoklatok eseményeihez kapcsolódnak (120-134); halleluja v. hallél zsoltárok, amelyek hallelujával („dicsérjétek az URat!”) kezdődnek és végződnek (113-118, 135, 146-150); király zsoltárok (2, 18, 20, 21, 45, 72, 89, 101, 110, 132, 144); az ÚR királyságáról szóló zsoltárok (47, 93, 96-99).

Tartalmuk szempontjából összetartoznak: bűnbánati zsoltárok (6, 32, 38, 51, 102, 130, 143); történelmi zsoltárok (68, 76, 77, 78, 105, 106, 135, 136); Sion-énekek (46, 48, 76, 84, 87, 122, 132); a bölcsességirodalom körébe tartozó költemények (1, 14, 34, 37, 49, 53, 90, 92, 112, 119, 127, 128, 133)

Műfajok szempontjából is sokrétű a Zsoltárok könyve. Minden vallásos költészet alapvető műfaja, az Istent dicsőítő himnusz számos zsoltár formai keretét adja. A bibliai zsoltárokból tartalmilag a himnusz két típusa fordul elő: a teremtett világ urát dicsőítő énekek (8, 19, 24, 29, 65, 75, 103, 104, 111, 113, 114, 117, 135, 145, 146-150) és a történelem urát (egyiptomi szabadulás, honfoglalás) dicsőítő énekek (33, 48, 66, 100, 136, 139). A másik alapvető műfaj a panaszének, amely megjelenik mint egyéni panaszének (3-7, 10, 13, 17, 22, 25, 26, 28, 31, 35, 36, 38, 39, 42, 43, 51, 52, 54-59, 61, 64, 69, 70, 71, 86, 89, 94, 102, 130, 140-143), nemzeti panaszének (44, 60, 74, 79, 80, 83, 85, 89, 108, 124, 126, 129, 137), közösségi panaszének (12, 123). A vallásos érzelmek másik pólusát az egyéni hálaénekek (9, 30, 32, 40, 41, 63, 73, 116, 118, 120, 138), és a bizaloménekek adják (11, 16, 17, 23, 27, 62, 131), nemzeti bizalomének a 125. zsoltár. A 109. zsoltár átok zsoltár.

Nem minden zsoltárt lehet egyetlen műfajba besorolni. A himnikus, panasz, hála, bizalom, átok motívumok, tanító jellegű részek sok zsoltárban keverednek egymással.

A Zsoltárok könyvének érzelmi, gondolati, tartalmi, formai gazdagsága hosszú évszázadok óta táplálja, inspirálja a szakrális művészeteket, különösen a zenét és a költészetet. A művészek újra és újra koruknak és nemzetüknek megfelelő esztétikai, szellemi és teológiai irányzatok szerint igyekeznek művészi formába foglalni a zsoltárok ősi üzenetét.

Egyházi ének a középkorban. A gregorián

Dobszay László: Bevezetés a gregorián énekbe. MET-LEFZE Egyházzene Tanszék Bp, 1995

A gregorián ének (összefoglaló névvel: gregoriánus) a nyugati keresztyén egyház ősi egyszólamú liturgikus éneke. Először a 9–10. században jegyezték le, ám törzsanyaga a legelső keresztyén századok óta folyamatosan épült fel. Különféle változások után nyerte el lejegyzett alakját, majd ez után is tovább gyarapodott, egészen a XV. századig. Tágabb értelemben mindezt együttvéve nevezzük gregorián éneknek.

A gregorián ének egyúttal az európai zene első nagy stílusa is, az egyszólamú ének tökéletes művészi megvalósulása, mely századokon át az énekesek legfőbb tananyaga és a többszólamú kóruszene téma-kincstára volt. Ezért a gregoriánt és annak megjelenési terét, a liturgiát ismernie kell minden egyházzenésznek, kántornak és karnagynak a vokális műzenében való tájékozódáshoz és az európai zenetörténet megértéséhez.

A gregorián ének vázlatos története.

1. A vértanúk kora (I–IV. század) – A liturgikus ének az ősegyházban

Az első keresztyének nem a semmiből alkották meg liturgikus éneküket. Támaszkodhattak egyrészt a zsidó istentiszteleti hagyományokra (templomi és zsinagógai istentisztelet), másrészt a környezetükben talált értékes vallási szokásokra (a mediterrán régió zenei hagyományai). A Szentírásban, mind az Ó-, mind az Újszövetségben számos említést találunk az Isten dicséretére szóló énekekről, de az éneklés tényén túl keveset tudunk. Az biztos, hogy hivatásos énekesek már a jeruzsálemi templomi liturgiában szerepeltek, tehát a közösségi és a hivatásos jelleg kezdettől egymást kiegészítő tényezők. (Téves elképzelés, hogy eleinte csak közösségi ének lett volna!)

Az apostoli atyák nagy buzgósággal végezték el a liturgia teológiai alapjainak kidolgozását és a keresztyén kultusz méltó formáinak meghatározását. Az üldözések idején természetesen nem lehetett szó ennek teljes kibontakoztatásáról. Ám a liturgikus ének alapelemei így is kezdettől fogva jelen voltak.

A liturgia maga határozta meg az énekes szerepeket: más-más feladatot rótt és más-más zenét osztott ki a celebránsra, a szolgálattevőkre és a közösségre, s kezdettől fogva fontos szerepe volt a kijelölt és felkészített énekeseknek (lektor-pszalmista, általában gyermekek vagy fiatalok), akik a felolvasás és a művészi szólóének hivatásos művelői voltak (olyasféle helyzetben, mint ma is a zsinagógai kántorok).

Az első századok liturgiáját valószínűleg a következő énekfajták alkották:

- Az imádság recitációja
- A szolgálatot végző pap és a közösség párbeszédei (akklamációk, verzikulusok, Sanctus)
- A recitált igeolvasás

- Szóló-zsoltár a közösség refrénjével (responzoriális, talán itt-ott már antifonális zsoltározás)
- A professzionista pszalmisták művészi zsoltáréneke
- Szöveg nélküli (melizmatikus) éneklés (pl. alleluja).

Hogyan énekeltek az ősegyházban?

Abból kell kiindulnunk, hogy e korban még nincs kottairás, az énekes legfeljebb a szentírási szöveget tartotta kezében. Az éneklés alapvetően a rögtönzésre alapult. ... Az énekek a rögzítés különféle fokain állhattak. A pap, a lektor, a pszalmista ... szabadabban rögtönözhet. A zsoltárok refrénjét a pszalmista bemutatja, így a gyülekezet egyformán tudja ismételgetni, s a gyakrabban használt refrének dallama is bizonyára állandósult. A közösség állandó énekeinek (pl. feleletek, Sanctus) dallama igen hamar rögzülhetett, legalábbis egy-egy gyülekezeten belül.

2. Az egyházatyák kora (IV-VII. század) - A liturgikus ének az őskeresztyén bazilikákban és kolostorokban

Az üldözések megszűnése után (313) a római birodalom területén a keresztyénség szabadon bontakoztathatta ki a Krisztustól rábízott javak gazdagságát. Az apostoli korban felhalmozott teológiai és liturgiai kincsestár megőrzését, formába öntését, fejlesztését kiváló egyházatyák, püspökök, pátriárkák végezték el (Ambrosius, Augustinus, Nagy Szent Leó stb., keleten: Aranyszájú Szent János, Nagy Szent Vazul, Nazianzoszi Szent Gergely, stb.). Tekintélyük alatt a liturgikus hagyomány értékeit nagy területekre érvényes szokásjog rögzítette le és védelmezte.

3. Európa megkeresztelésének kora (VII—XI. század) - A születő Európa liturgikus éneke
Amint a népvándorlás során Európába érkezett sokféle pogány nép letelepült, megkezdődött ezek misszionálása, a keresztyén hit magvainak köztük elhíntése. E folyamatban kiemelkedő szerepet játszott a Karoling császárok frank birodalma. Pippin, majd Nagy Károly és utódjai úgy akarták Európát egységes birodalomban összefogni, hogy annak liturgiája és liturgikus éneke is egységes legyen: Róma szokásait kövesse. Ezért írták le, szerkesztették könyvvé a frank birodalom papjai a római rítust, majd a római éneket is, hogy ezáltal könnyebb legyen annak megtanítása Európa egész területén. Így született meg a hangjegyzírás is a Karoling-birodalomban, így került be a gregorián a karoling minta alapján Európában mindenütt az iskolai oktatásba, így lett a gregorián Európa közös zenei anyanyelvévé. Az ezután megjelenő új népek (pl. nyugati szlávok, magyarok, skandinávok) már eleve ezt a „frank-római” liturgiát és liturgikus éneket tették magukévá.

A gregorián és a liturgia

A római liturgia két fő szertartása: a mise és a zsoltószma.

A mise az utolsó vacsora emlékezete, a katolikus tanítás szerint egyben a keresztyén hit újra jelenbe hozatala (tehát nem másik áldozat), de ugyanakkor az ősi zsinagógai istentisztelet folytatásaképpen az ige szolgálata is. Ennek megfelelően a két fő részből áll, de az első előre utal a másodikra, mintegy szavakban jelzi azt, ami a második részben eseményszerűen megtörténik. Az első rész ... igeliturgia, a második rész neve: eukarisztikus liturgia. A kettő összetartozik... A misében eredetileg minden énekelve hangzott el.

Az énekrészek között liturgikusan két szempontból tehetünk különbséget. Megkülönböztetjük az egyes tételeket aszerint, hogy a liturgia melyik szereplőjére tartozik az illető tétel: pap, olvasók, előénekesek, nép. Másrészt megkülönböztetjük az egyes tételeket aszerint, hogy szövegeik a mise állandó, változatlan alkatrészei (ordinárium) vagy a liturgikus időszak, ünnepnap szerint változó részeik (proprium). Az alábbi felsorolásban az állandó részeket vastag, a változóakat dőlt betű jelzi. ... A tételeket a mise mai rendje szerint soroljuk fel, de megjegyezzük, hogy a miserend ettől némileg különbözött a korábbi ezer évben....

1. *Introitus* — bevonulási avagy kezdőének
2. **Kyrie** – Uram, irgalmazz...
3. **Gloria** – Dicsőség, vagy „nagy doxológia”
4. *Collecta* rövid, kötött szövegű könyörgés
5. *Lectio I.* – Első olvasmány
6. *Graduale* – „Lépcsőének”, olvasmányközi zsoltár; a húsvéti időben I. Alleluja
7. *Lectio II.* – más névvel: Epistola avagy Szentlecke
8. *Alleluja* – A böjti napokon helyette: Traktus
9. *Sequentia* – Evangélium előtti költemény
10. *Evangélium*
11. *Homilia* – „prédikáció”, az olvasott igeszakaszok magyarázata
12. **Credo** – „Hiszekegy”, hitvallás
13. *Offertorium* – Felajánlási cselekmény és felajánlási ének
14. *Prefáció* – hálaadó ima, melyet dialógus vezet be („Sursum corda — Habemus ad Dominum”, stb.)
15. **Sanctus** – „Szent vagy” a közösség akklamációja a prefáció végén
16. **Canon missae** – „misekánon”, az eukarisztikus főkönyörgés, benne az utolsó vacsora cselekményének megismétlése; a közösség két kisebb „felkiáltása”, akklamációja
17. **Pater noster** – „Miatyánk”, az Úr imája, hozzá kapcsolódik a békeimádság és a közösség válasza
18. **Agnus Dei** – „Isten Báránya”, a kenyér megtörésekor
19. *Communio* – Áldozási ének
20. *Postcommunio* – Hálaadó könyörgés
22. **Benedicamus Domino** – Áldás és elbocsátás (Ite missa est)

A zsolozsma

Isten énekes dicsérete, elsősorban a zsoltárok liturgikus éneklése, mely a nap óráira elosztva mintegy az egész napot Istennek szenteli. A zsolozsma egyes részeit („hóráit”) az őskeresztyénség korától fogva a teljes keresztyén közösség végezte. A teljes zsolozsma éneklése kolostorok és más, ezzel megbízott testületek feladata, kik rendszeresen teljesítik az egész nép nevében....

A zsolozsma imaórái a következők:

- Matutinum, más néven Vigília: virrasztó istentisztelet, mely a nap legnyugalmasabb időszakában bőségesebb időt enged a zsoltárok éneklésére és az olvasmányok meghallgatására.

- Laudes, hajnali imaóra, mely a teremtett világ ébredésekor a Teremtőt dicsőíti.
- Prima, az első napközi imaóra a munkanap kezdetekor.
- Tertia, rövid napközi imaóra 9 óra tájban (a régi római időszámítás szerint a nappali 3. órában) Sexta, rövid napközi imaóra 12 óra tájban (a régi római időszámítás szerint a nappali 6. órában)
- Nona, rövid napközi imaóra délután 3 óra tájban (a régi római időszámítás szerint a nappali 9. órában).
- Vespera, magyarul vecsernye, alkonyati imaóra, mely hálát ad az egész napért és a megváltás művéért. A legfontosabb és legünnepélyesebben végzett imaóra. Ennek megfelelően a zeneszerzők is elsősorban a vesperást vagy annak egyes részeit (himnusz, Magnificat) dolgozták fel polifonikusan.
- Completorium, magyarul kompléta, elalvás előtti rövid imaóra.

A zsoltosma legfontosabb alkotórésze a zsoltár, melyet általában keretverssel, antifónával éneklünk. A zsoltosmában a teljes zsoltároskönyvet elénekli az egyház, részben egyes órák állandó részeként vagy a hét napjai szerint változóan, részben pedig folyamatosan imádkozva, napról napra tovább haladva. A nagyobb ünnepnapokra saját zsoltárok vannak kijelölve. A zsoltárokhoz hasonlóan énekelnek a zsoltosmában „canticumokat” (a zsoltárhoz hasonló, de nem a zsoltároskönyvből való énekek). A három legfontosabb újszövetségi canticum: a Benedictus (Zakariás hálaéneke a Laudes végén), a Magnificat (Mária hálaéneke a Vesperás végén) és a Nunc dimittis (Simeon hálaéneke a Completorium végén).

Hosszabb olvasmányok hangzanak el a Szentírásból és az egyházatyák írásaiból... a Matutinumban. Rövid, egymondatos szentírási szöveg („Capitulum”) hangzik el a többi óra közepén. Az olvasmányokat többnyire felelő ének, responzórium követi.

A három legfontosabb óra (Laudes, Vesperás, Completorium) szerkezete lényegében azonos:

Adjutorium (*Invokáció*) / Zsoltárok (*antifónával*) /
 Capitulum / Responzorium / Himnusz / Verzikulus / Canticum
 (*Laudesben: Benedictus, Vesperásban: Magnificat, Completoriumban: Nunc dimittis*) /
 Kollektaimádság / Benedicamus (Áldás)

A gregorián műfajai

Draskóczy László: Himnológia. Jegyzet. Pápa, 2001

A gregorián műfajokat a régiek két nagy csoportba osztották. Elsőbe a recitatív műfajok tartoznak (régén néven: akcentus-műfajok), a másikba a dallamosak (régén néven: koncentus-műfajok). Ez utóbbiak is kétfelé oszthatók: melizmatikus és „szillabikus-neumatikus” műfajokra.

Recitatív műfajok (accentus)

a) *Olvasó tónusok* – szentírási és más szent szövegekhez

b) *Ima tónusok*. ... kötött szövegű könyörgések, imádságok, áldások... gyakori szóló-közösség párbeszéddel. ... pl. *Prefáció-Sanctus, Pater Noster* (Mi Atyánk), *Litania*. Litánia-dallamokból származik az *Agnus Dei* és a *Kyrie* is.

c) *Zsoltár tónusok*. ... A zsoltároskönyvnek kétféle liturgiai alkalmazása van. Az egyik: az egyes zsoltárok teljes, folyamatos végigéneklése. A másik: a liturgikus napok ...

gondolattartalma szerint kiválasztott 2-3 versnyi szakasz... A zsoltár előtt és után antifónát énekelnek.

Formai szempontból a zsoltár művészi próza. A versszakok fölépítését a *paralellismus membrorum* (tagok párhuzamossága) határozza meg: minden vers két, egymást kiegészítő félből áll.

A zsoltártónus elemei:

(INTONÁCIÓ)–TÚBA–(FLEXA–TÚBA) - * - TÚBA–TERMINÁCIÓ

A vers elején kéthangos *initium* vezet fel a tubahangra. Az *initium*ot csak az első versben kell énekelni, a további verseket a tubán indítjuk. A *tuba*, más néven tenor hang hordozza a szöveg legnagyobb részét. ... A tuba azonos magasságú a két félversben. Ha az első félvers szövege hosszúvá nyúlik, az első tubát egy hajlítás, *flexa* választhatja ketté. A *mediatio* a vers közepén lévő, 2-5 hangból álló félzárlat. A *terminatio* a zsoltárversek záró formulája: 4-5 hangból álló figura, melynek kialakítása az utolsó szó hangsúlyrendjét is figyelembe veszi.

A zsoltárrecitációhoz sorolható egyetlen önálló tétel a *Te Deum*. ... Sokáig Augustinus és Ambrosius közös művének hitték, s bár a szerzőt ma ismeretlennek kell tekinteni, valóban a IV-V. századra eshet szövegének megszilárdulása.

Dallamos műfajok (concentus)

a) *Neumatikus-melodikus műfajok*... A kifejezés azt jelenti, hogy a dallam szillabikusan kezelt hangok és 2-4 hangos neumák kombinációjából áll.

--- Zsolozsma-antifónák. Az egész gregorián repertoárban fontos helyet foglalnak el. Az antifóna a zsoltárt keretezi, zeneileg önmagában is értelmes, zárt formájú dallam.

--- Miseantifónák. - Introitus és a Communio.

--- Önálló antifónák. - Mária-antifónák és processziós (körmeneti) antifónák.

--- A himnusz a gregorián régi rétegének egyetlen verses műfaja, és az egyetlen olyan gregorián műfaj, melynek keletkezését elég biztosan datálni tudjuk. Szent Ágoston személyes emlékezéseként mondja el „Vallomás”-ában, hogy 386-ban Ambrus milánói püspök vezette be a himnuszéneklést, hogy az ariánus Justina császárnő üldözése elől templomába menekülő népben a lelket tartsa. Ugyanő idéz is néhány részletet Ambrus költeményeiből, s azt is elmondja, hogy e szokást azután is megőrizték, sőt a föld egyéb tájain is átvették a hívő közösségek. Valóban, a himnuszt Szent Benedek Regulája is minden órába beiktatja (528 körül). Róma azonban ellenállt a nem-biblikus költemények bevezetésének, s csak 1000 után fogadta be zsolozsmájába.

Ambrusnak közel 20 himnusza maradt ránk. Verstanilag az Ambrus himnuszok a róla elnevezett ambroszián formát használják: a vers 8 strófából áll, minden strófa 4 sorból, minden sor 8 (5+3 osztású) szótagból, jambikus jellegű rímtelen verseléssel.

b) *Melizmatikus műfajok*. Ezek olyan énekek, melyekben a darab meghatározott helyein terjedelmes, általában formulaszerűen használt, egy szótagra illesztett hangcsoport áll. A melizmatikus ének korára vonatkozóan téves az az elképzelés, hogy a korai keresztyén liturgikus ének kizárólag egyszerű, díszítetlen, a közösség által énekelt dallamokból állt volna, s azokat később díszítettek volna fel melizmatikusan. A melizmatikus stílus nem a szillabikus-neumatikusból fejlődött, hanem önálló jelenség.

· *Tractus*. A tudósok a legrégebbi melizmatikus műfajnak a tractust tartják. Ha nem is bizonyítható, hogy a zsinagógai istentisztelet közvetlen származéka, mégis minden stílusjegye a Krisztus születése körüli kultúrába illeszkedik szervesen. A tractus felelet és

megszakítás nélküli, folyamatos, díszítményes zsoltárének: elvileg teljes zsoltár vagy legalábbis annak hosszú szakasza.

- *Graduale*. A mise első olvasmányát követő melizmatikus zsoltárszakasz. Nevét onnan kapta, hogy a felolvasó emelvény lépcsőjéről énekelték.

- *Nagy responzorium*. (Responsorium prolixum) a Matutinum-olvasmányokat követő ének. Szövegét részben a zsoltárokból válogatja.

- *Alleluja*. Szerkezete zeneileg a következő: először rövid (szinte szillabikus) intonáció mondja ki az alleluja szót. Ezt a kórus ismétli, s a záró „a” szótagot hosszú, céltudatosan felépített melizma, az un. jubilus folytatja.

- *Offertorium*. A mise felajánlási cselekményének kísérő éneke.

Új műfajok

a) *Sequentia*. A mise-allelujához hozzáfűzött, általában szillabikus énekvers. Középkori neve sequentia vagy gyakrabban prosa. A műfaj eredete vitatott. Vannak, akik bizánci mintára vezetik vissza. Mások az első ismert sequentiaszerző, Notker elbeszélése nyomán úgy tartják, hogy az alleluják hosszú jubilusainak könnyebb megtanulására, emlékezet-segítő eszközként indult útjára e nagy jövőjű műfaj. A sequentia költészet első nagy korszaka a X-XI. század, s leghíresebb művelője a St. Galleni szerzetes, Dadogó (Balbulus) Notker (+912). Nevéről notkeriánus sequentiának nevezzük. Az igazi virágkor a XII. század második felében jön el. Párizsban a Notre Dame székesegyház és a Szent Viktor ágostonos kolostor szellemi műhelyében megszületik a „viktoriánus” sequentia. A tridenti zsinat után a sequentiát is megtiltották. Az egykori gazdag repertoárból csak 5 tételt hagytak meg (Victimae Paschali húsvétra, Veni Sancte pünkösdre, Lauda Sion úrnapi, Dies irae halottak napjára és Stabat mater a fájdalmas szűz ünnepére). A II. vatikáni zsinat után még tovább mentek: csak a húsvéti, pünkösdi és az úrnapi sequentia maradt meg.

b) A *tropus* a liturgikus énekbe történő különféle betoldások közös neve.

c) A *liturgikus dráma* maga is mint betoldás, egyfajta tropus. A legrégebb (X. századi) liturgikus dráma a húsvét eseményeit jelenítette meg. Az angyalok és asszonyok, Magdolna és a Mester, az asszonyok és tanítványok párbeszédeit. A húsvéti jelenet karácsonyi megfelelője a karácsonyi párbeszéd az angyalok és a pásztorok között. Már a XII-XIII. századba visz bennünket a szentek legendáiból írt játékok sora. A középkor leggrandiózusabb drámai műve a Dániel-játék.

Népelek¹¹ a reformáció korában

Dobszay László: A magyar népelek I.
MET-LFZE Egyházzene Tanszék Veszprém-Bp, 1995

Rövid történeti áttekintés

A népelek akkor kezdett elkülönülni az egyházi ének egészen belül, amikor kb. 1000 után a liturgikus ének – részben nyelvi okokból, részben a szkólák térnyerése miatt – teljesen a közösségtől elváló énekes testületekre maradt. Ekkor indult meg a közösség, a „gyülekezet” saját énekeinek kiformalódása, de azok liturgikus rangot általában nem

¹¹ A népelek magába foglalja a vallásos közösség énekeit, akár a templomi istentiszteleten, akár azon kívül (körmenetek, virrasztás, különböző népszokásokhoz kapcsolódó) hangzanak fel.

nyertek. Az addig egységes istentiszteleti zenéről röviddel ezután harmadikként levált a polifon műzene is. A középkor végén tehát e három ágazat más-más szerepben, egymás mellett élt.

Az önállósult „népének” legerőteljesebben a német nyelvterületen bontakozott ki, majd azt követték a közép-európai népek. A magyar népénektörténet is lényegében a német, cseh, szlovák, lengyel stb. történettel jár közös úton. ...

A népének strófikus, kötött formájú ének. Többnyire rímes, szabályos versformájú; ez lehetővé teszi, hogy több versszakot lényegében változatlan dallamra énekeljenek. Ez persze ... inkább történelmi okokra vezethető vissza. Az a korszak ugyanis, melyben a népének kialakult, a kötött formájú, rímes költészet európai uralmának kezdetével esik egybe. A „kötött formájú” költészet uralkodó maradt a polgári kultúra egész időszakában, a 11. századtól a 19. század végéig. Csak a 20. század fogadta el újra a „szabadverset”, melynek legjobb ókori példája éppen a biblia (pl. zsoltárok) költészete. Minthogy a kötött formájú, strófikus költészet a 2. évezred ízlésének meghatározó alkata, s zenében is az ütemezett, periodizált dallamok domináltak e korszakban, az egyházi költészet, ezen belül a népének költészet is ezt használta.

A késő középkorban a strófikus kanció, a népének élettere megnövekszik. A vallási élet differenciálódása már a reformáció előtt is mind több népéneket igényelt, de döntő fordulatot a reformáció hozott. Az új istentiszteleti rendben az anyanyelvű gyülekezeti ének a régi liturgikus zenével eleinte csak egyenrangú, később győzedelmeskedik fölötte. Bár a polifónia már a 14. század óta önálló utakon jár, s egyre komplikáltabb, a 16. században még nincs áthidalhatatlan szakadék a műzene és a népének között. A népénekek többé-kevésbé tükrözik a műzene stílusváltozásait, a műzene pedig feldolgozza, felhasználja a népéneket.

Magyarországon a török megszállás visszavetette a műzenei fejlődést, s új virágzásnak indította az egyszólamúságot. Ennek egyik jellegzetes ága lett az új (főként protestáns eredetű) gyülekezeti ének is. ...

Gyökeres fordulatot Európa-szerte a 17. század vége hozott. A század folyamán általánosan elterjedt számozott-basszus gyakorlat tükrözte is, alakította is a nagy stílusváltozást. A zenei hallást egyre inkább a harmónia határozta meg, majd a zenei menet vezérlője a funkcionális gondolkodásmód, a funkcióhármassá lett. A harmóniák befolyásolták az ütemszerkezetet, a formát, a ritmust, a dallamvezetést pedig teljesen irányításuk alá vonják. A funkcionális zene következménye a modulációs rendszer kiépülése is. Ez a zenei gondolatrendszer művészi lehetőségeit igazán csak a nagy formákban, a többszólamúságban, gondos szólamvezetéssel, esetleg kontrapunktikával kezelt faktúrában tudja kibontakoztatni.

A népének-gyakorlat előtt most két út állt. Vagy az új (harmónikus, funkciós) dűrmoll melodika hatása alá kerül, vagy az egyszólamúság klasszikus korából megörökölt dallamkincshez ragaszkodik. A népének azonban túl kicsi edény volt ahhoz, hogy az új stílusok gazdagságát képes legyen befogadni. Ezért a késő barokk, még inkább a klasszicista, romantikus hatások alatt létrejött népénekek zenei, esztétikai értéke alatta marad a középkori, 16. századi termésnek. Az egyszólamú zenekultúra időszerűsége, művészi termőkorszaka elmúlt. A hanyatlás a 19. században csak fokozódott, amikor modulációval, kromatikával, romantikus hangközlépésekkel teltek meg a dallamok. Sem a forma nem alkalmas azonban, hogy az új eszközök művészi alkalmazását biztosítsa, sem magához a népének-műfajhoz (a népének „gyülekezet-szerűségéhez”) nem illenek az

effajta "nagyzolások". Az összhatás inkább szentimentális, patetikus, szívhasogató, semmint istentisztelethez illő.

A hanyatlást csak fokozta az utolsó száz év termése, mely abból az igényből fakadt, hogy a népet „korszerű” zenei anyaggal lássa el, mintegy ezzel igazolja magának a vallásnak korszerűségét. Akár a 19. század végi német, skandináv, anglo-amerikai „lelki dalokat” nézzük, akár a 20. századi, könnyűzenével vagy folkish hatásokkal kacérkodó - szinte kizárólag dilettáns szerzőktől származó - dalokat, megállapíthatjuk, hogy ezek sem korszerűnek, sem zeneileg vagy vallásilag értékesnek nem mondhatók. Egyébként a hanyatlás a szövegekben is kimutatható. Minél messzebb kerülünk a liturgikus szöveganyagtól, az erőteljesen biblikus-dogmatikus alapozású középkori és 16. századi rétegektől, annál inkább uralomra jut a szubjektivista, moralizáló, pietisztikus hangvétel. Ha - ritka esetben - tehetséges költővel lenne is dolgunk, szövegei inkább a magános vallásos líra körébe sorolhatók, semmint az istentiszteleti-közösségi himnódia keretébe tartoznak.

Az említett hanyatlás okául az 1930-as évek reformerei a „német ízlés” behatolását nevezték meg. Ámde ez a hanyatlás nem magyar jelenség, hanem világszerte megállapítható, tehát egyetemesebb okát kell adnunk. ... Látva, hogy az utolsó kétszáz évben többnyire csak másodrangú szöveg- és dallamszerzők gyarapították a repertoárt, egyesek azt remélték, hogy a tehetséges szerzők bekapcsolása fog javulást hozni. Az ilyen kísérletek azonban elég látványos kudarcot vallottak: kiderült, hogy éppen a tehetséges szerzők természetes önkifejezése jut legélesebb ellentétbe a népének követelményeivel. Ez arra mutat, hogy történelmileg szükségszerű folyamattal állunk szemben. A népének „nemes egyszerűsége”, monumentalitása, tömörsége olyan követelmény, mely a zenetörténetnek csak egy adott korszakában volt maradéktalanul megvalósítható, mi pedig ezen a korszakon túl vagyunk.

S ez nem szűgyen. Az emberiség bizonyos elemi élettartalmi elérhetik klasszikus formájukat egy adott időpontban, s amikor azt utánozzák a „komplikált” késői századok, az eredmény paródia vagy valami áttételes, ravasz művészi „csavar”, vagy primitív semmitmondás és erőtlenség. Úgy látszik, bele kell nyugodnunk abba, hogy a népének-kincs klasszikus repertoárja a középkori és a 16. (17) századi alapréteg marad, melyhez kiegészítésképpen csatlakozik a többnyire inkább egyéni érzelmi, mint kollektív vallási-művészi értéket hordozó 18 - 19. századi réteg, s esetleg - kivételesen szerencsés esetben - egy-egy 20. századi alkotás. Ám ez nem jelenti a népének-repertoár „hibernálását”. A szövegek - tartalmi vagy nyelvi okokból - megkívánhatják a tapintatos modernizálást, az egész válogatás a felfrissítést, ellenőrzést, maga az élő gyakorlat pedig a folyamatos ápolást, a szakszerű gondozást, tanítást, magyarázatot.

És mindez nem jelenti azt sem, hogy a 20. század zeneszerzője tétlenségre van kárhóztatva az egyházi zenében. Az ő tudásához, stílusához, fantáziájához azonban inkább az egyházi műzene gyarapítása illik, mint a népének-repertoáré.

A legfontosabb magyar énekeskönyvek áttekintése

A „forrás” szót a zenetörténet-írás kétféle értelemben használja. Ha azt kérdezzük, mi egy népéneknek vagy népének stílusnak forrása, akkor voltaképpen az eredet után kutatunk. Pl. a középkori magyar népének forrásai: a gregorián, és a középeurópai kanció; vagy: egy adott dallam forrása egy német minta. Amikor azonban a népének írott forrásairól beszélünk, voltaképpen tudásforrásunk után érdeklődünk: milyen könyvek, kéziratok közvetítik hozzánk a dallam egykori alakját, milyen könyvekből ismerhetjük meg a

dallamot, annak változatait. Ilyen értelemben nevezzük „forrásnak” az egyes népénekes könyveket.

Magyar nyelvű egyházi népének csak két középkori kódexben maradt fenn: a *Te Deum* a PEER-kódexben, három népének a NÁDOR kódexben. Mindkettő a 16. század elején leírt, vegyes tartalmú könyv (imádságok, elmélkedések), melyben csak vendég a kottás bejegyzés. A Peer-kódex magánhasználatra, a Nádor-kódex apácák számára íratott. Középkori népénekszövegeket őrzött meg több kódex és kódextöredék. Ilyen a WINKLER-kódex (a *Dies est laetitiae* magyar szövegével), a ZSIGMOND-KORI POLIFON TÖREDÉK a *Christ ist erstanden*¹² magyarjával. ... A visszatekintő („retrospektív”) források közül legfontosabb TELEGDI Miklós püspök prédikációs könyvének függeléke nyolc népének szövegével (1577).

A 16. századi népénektörténet legkorábbi forrásai: GÁLSZÉCSI István Krakkóban kinyomtatott énekeskönyve (1536, ebből sajnos csak csekély töredék maradt fenn, három Luther-énekkal), továbbá a HOFGREFF nyomda által 1556-ban kinyomtatott HISTORIAGYŰJTEMENY és TINÓDI Lantos Sebestyénnek ugyanott 1554-ben kinyomtatott CRONICA-ja. A két utóbbi könyv ugyan históriás énekeket tartalmaz, de több dallamuk bekerült a népének-hagyományba is, s eljutott a mai énekkönyvekig.

Az első ránk maradt hazai egyházi énekeskönyvek, egyben a magyarországi korai protestáns énekgyakorlat jeles tanúi: HUSZÁR GÁL 1560-ban és 1574-ben megjelent művei, az Isteni Dicséret. (Mindkettő hozzáférhető modern facsimile kiadásban!) A két könyv tartalma nem azonos, bár átfedések vannak köztük. Magyarra fordított gregorián énekeket is, strófás népénekeket is tartalmaznak.

Egyébként a 16. század folyamán csak a protestánsok gondoskodtak a népének kiadásáról, de ők is csak a szövegek kinyomtatásáról. 100-200 tételből álló népének szöveggyűjtemények például a VÁRADI énekeskönyv (1566), SZEGEDI GERGELY énekeskönyve (1569), a DEBRECENI énekeskönyv (1579), BORNEMISZA Péter énekeskönyve (1582). Az 1593-ban nyomtatott BÁRTFAI énekeskönyv azért fontos, mert a későbbi felvidéki evangélikus énekeskönyvek őseinek tekinthetjük.

Míg az említett gyülekezeti énekeskönyvek csak szöveget tartalmaznak, a 16-17. század jellegzetes kottatípusa: a protestáns graduál. A graduál-könyvekben magyarra fordított gregorián istentiszteleti énekeket gyűjtöttek össze, egyik-másikba 6-700 tételt is. A graduális énekanyag azonban nem a népnek szólt: diákok énekelték az istentiszteleten tanítójuk vezetésével, vagy csak a kántor énekelt szőlóban, csak néhány darab ment át a népének-hagyományba és a népénekes könyvekbe. A tételek zöme a 17. század folyamán a használatból kiiktatózott. Két könyv kivételével valamennyi (mintegy 30) graduál-kézirat. Graduális énekanyagot tartalmazott nyomtatásban Huszár Gál fent említett műve is. Megbízható graduál-könyvcsoport az 1600 körül leírt BATTHYÁNY-, ÓVÁRI- és RÁDAY-graduál. Az 1635-ös EPERJESI GRADUÁL egy másik hagyomány-vonalat, a Felvidék énekszokásait jegyzi le, s érdekessége, hogy gregorián tételek mellett tartalmaz népénekeket és többszólamú népének-feldolgozásokat is. A graduálok korának vége felé, 1636-ban Gyulafehérvárott jelenik meg végre I. Rákóczi György és Bethlen Gábor fejedelmek költségén egy nyomtatott, gondosan sajtó alá rendezett graduál-könyv, az ÖREG GRADUÁL (az „öreg” itt nagyalakút jelent), mely a graduál-irodalom összefoglaló monumentumának nevezhető.

¹² Krisztus feltámadott... 185. dicséret

Biztos, hogy a katolikusnak megmaradt templomokban is használtak népéneket. A katolikusok azonban hosszú időre elmaradtak a protestánsok mögött a népének kiadásában. ... Új korszak kezdetét jelenti az 1651-es esztendő. ... ez évben jelent meg az első nyomtatott katolikus énekeskönyv, a CANTUS CATHOLICI. ... Az első kiadás 80 latin és 112 magyar éneket tartalmaz, mégpedig nemcsak szöveggel, hanem elég gondosan nyomtatott kottákkal.

Külön kell tárgyalni Erdély katolikusainak helyzetét. ... Az összefoglalás és századokra szóló megszilárdítás feladata a csíksomlyói ferencesre, Kájoni Jánosra várta. Kottás könyveiben (KÁJONI-KÓDEX, ORGANO MISSALE, CSÍKCSOBOTFALVI KÉZIRAT) más jellegű zenei anyagok társaságában, véletlenszerűen örökített meg néhány népéneket. 1676-ban megjelent hatalmas munkájában azonban, a CANTIONALE CATHOLICUM az Erdélyben élő ... darabok reprezentatív „Összkiadása” volt. Kájoni könyve meghatározójává lett Erdély élő énekhagyományának.

A református egyháznál sokáig, a 18. század közepéig kellett várni arra, hogy kottával nyomtatott népénekeskönyv megjelenjék. Huszár Gál 16. századi nyomtatványai után (az 1636-os Öreg Graduál speciális esetét nem számítva) csak 200 évvel érzik szükségét egy ilyen kiadásnak. Addig az 1560 táján megjelent könyvtípus él tovább: a szöveges népénekgyűjtemény. Az 1592-ben Debrecenben megjelent (szerkesztőjéről, Gönczi Kovács Györgyről „Gönczi”-nek nevezett) énekeskönyv némi változtatással (hozzáadásokkal és elhagyásokkal) új és új kiadásban került a református hívek kezébe, s gyakorlatilag a 18. század közepéig irányadó volt énekgyakorlatukban.

A református népének újkori történetére legnagyobb hatással egy 1612-ben, Oppenheimben nyomtatott biblia-fordítás függeléke volt: itt jelentek meg először a „genfi zsoltárok” magyarul, Szenci Molnár Albert fordításában. A genfi zsoltárok 1652 óta minden református énekeskönyvbe bekerülnek, először függelékként, majd fő helyen.

A korábban tárgyalt graduál-könyvek használatát nagyjából a 17. század közepéig követhetjük. Kihalásuk egyben a kotta használatának eltűnését is jelenti. Csak 1740 után szorgalmazza egy debreceni tanár, Maróthi György, hogy a diákok kottáról énekeljenek, s ő adja ki a genfi zsoltárok kottáját négyszólamú letétben. A „harmóniás-zsoltárok” 1774. évi kiadásához tanítványai néhány hagyományos magyar református ének kottáját is hozzáfűzik, s ezt követően, 1778-ban végre megjelenik Debrecenben a valamennyi dallamot hangjegyekkel közlő DEBRECENI ÖREG ÉNEKESKÖNYV. Szinte az utolsó pillanatban. Olyan reformok hangadói szerveződnek már ez időben, melyek az egész hagyományos magyar református énekanyagot támadják. Az 1777-es KOLOZSVÁRI ÉNEKESKÖNYV még kompromisszum a folyamatos hagyomány és az újítók között, az 1806-ban elfogadott, 1813-ban megjelentetett református énekeskönyv már szinte teljesen szakított a hagyománnyal. Ez az énekeskönyv (egy 1877-es revízió után) 1921-ig érvényes maradt.

A református énekeskönyvek e sorát kiegészíti még néhány járulékos forrás. Egyik típus a halottas énekeket egybegyűjtő nyomtatvány (ilyen pl. az 1769-es Nagyenyedí, 1778-as Pesti, 1791-es Debreceni Halottas). Másik típus: a vegyes gyűjteményekbe bekerült népének-feljegyzés, melyek közül főként a református kollégiumi diákság dalgyűjteményeibe, „melodiáriumába” fölvett vallásos népénekek említendőek.

A néphagyományról és jelentőségéről

Az énekeskönyvek e vázlatos szemléje után néhány szót kell szólnunk a magyar egyházi népének íratlan forrásáról is: a szájhagyományról. Bármennyire erőlködtek ugyanis egy-egy korszak népénekszerkesztői, hogy elgondolásaikat a gyakorlatba átültessék, szűrőként, némileg bíróként működött az élő gyakorlat, mely fenntartott sok olyant, amit a szerkesztők kihalásra ítélték, elfogadták vagy elvetették a szerkesztők új javaslatait.

Kodály Zoltán sok példával igazolta, hogy régi hangjegyes könyveink megítélésében nem mellőzhetjük a népzene tanulságait. Ha azt tapasztaljuk, hogy egy régi énekeskönyv valamely darabját a nép a 20. században is énekli (mégpedig folyamatos használat alapján, saját énekstílusában), akkor vagy arra kell gondolnunk, hogy az illető ének már korai lejegyzése előtt is élt, s a régi énekkönyv nem megindítója, hanem feljegyzője volt az ének használatának, vagy megállapítható, hogy a szerző propozíciója az adott esetben sikeres volt. Két magyarázat lehetséges arra az esetre is, ha az ének a népzeneben nem mutatható ki. Ilyenkor vagy arra kell következtetnünk, hogy az illető ének egy ideig használatban volt (erre mutathat megjelenése több egymást követő régi énekeskönyvben), de később kihalt, vagy arra (s ez a gyakoribb), hogy eleve el sem terjedt, csak a könyvben élt.

Gyakori az is, hogy az élő népzene a könyvhöz képest jelentős ritmus- vagy dallamváltozatot mutat. Ennek oka is többféle lehet. Sokszor a régi kottázó tökéletlen feljegyzését kell az eltérésért okolnunk, azt kell tehát mondani, hogy a nép tartotta fenn a hitelesebb formát. Máskor az énekeskönyvi alak volt a kiindulópont, de annak idegenszerűségeit, mesterkélt vonásait, a szerző merev elképzeléseit a népi használat eltüntette: a dallamot a magyar ízléssel összhangba hozta, életszerűbbé, természetesebbé tette. Mert arra ugyan van példa, hogy a népi használatban egy-egy szöveg „elkopik”, a nép nem érti pontosan, mit énekel. De zenei szempontból általában inkább javít az énekeken.

A régi énekeskönyveket tehát az élő gyakorlattal összehasonlítva lehet jól értékelni, s ezt az élő hagyományt figyelembe kell venni akkor is, amikor gyakorlati kérdésekben döntünk. Tisztelettel kell lenni az iránt, ami életerőt mutat, különösen akkor, ha egyben értékeket is fenntart. Nem minden esetben az egységes énekgyakorlat a legnagyobb érték; a helyi hagyomány javát is kötelességünk gondosan megőrizni. Amikor pedig egységes énekkönyv szerkesztéséről van szó, általában előnyben kell részesíteni a pusztán írott kottával szemben az élő dallamalakokat.

A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetében őrzött hatalmas népzenei archívum becsülhetően 25-30 ezer népéneket tartalmaz, fonográf- és magnetofonfelvételeken illetve a gyűjtők helyszíni feljegyzéseiben. A katolikusoktól gyűjtött anyag némileg gazdagabb a változatokban, az énekeskönyvekhez képest önállóbb, ritmusban, díszítésben kidolgozottabb. A reformátusok hagyománya egységesebb, a dallamalakok általában közelebb állnak az énekeskönyvekhez, a ritmus az egyenletes hosszú hangok felé hajlik, a tempó meglehetősen lassú, viszont igen erőteljes hangvétel, és egyes református körzetekben (például Kolozsvár vidékén) a kitartott dallamhangokra „ráakasztott”, sajátos stílusú, szinte burjánzó ornamentika jellemzi ezt az énekhagyományt. A reformátusok halottas énekeinek előadási stílusa szabadabb, mint templomi énekeiké. Az evangélikusoktól származó felvételek száma nem elég ahhoz, hogy énekmódjukról ítéletet formáljunk. A katolikus és a protestáns népének előadási különbségeinek oka talán az lehet, hogy a katolikusoknál a legutóbbi időkig nem volt

hivatalos énekkönyv, a táji különbségek szabadabban továbbéltek. ... A reformátusoknál ilyen szerepet csak a halott melletti virrasztás és az ünnepi (karácsonyi, újévi) kántálás tölthetett be.

Elmondható tehát, hogy a magyar népének hagyomány történetét elsősorban a kéziratos és a nyomtatott énekeskönyvek alapján tudjuk nyomon követni és dátumokhoz kötni, de zenei szempontból csak a népzenei hagyomány megismerésével válik teljessé a kép.

A KÖZÉPKORI KANCIÓBÓL LETT NÉPÉNEKEK

Kanció néven egybefoglalva jelöljük meg a középkori strófikus vallásos ének több fajtáját. Ide tartoznak a legkorábbi népénekek, melyek liturgikus énekek függelékei, vagy a liturgiához csatlakozó latin tételek fordításai voltak. ... A kanciók sorát gyarapították a diákok által - vonulások, ünnep hirdetések, (rekordációk), „kántálások” során - használt énekek is; továbbá vallásos társulások ..., szerzetesrendek körül létrejött ... énekek, főként a középkor végén. ...

A középkori kanció a liturgia margóján foglalt helyet. A reformáció azonban benne ismerte fel a nép megközelítésének, tanításának, olykor meggyőzésének útját, s a középkori kanció adta a reformáció nemzedékének első énekrepertoárját, egyben mintáját is a gyarapításhoz. A katolikusoknál sokáig megmaradt perifériális helyzetben, hiszen a liturgikus énekek tartalmi és jogi elsőségét nem lehetett kétségbe vonni. ...

Van néhány igen népszerű, Európa-szerte ismert latin kanció, melyek anyanyelvű fordítása külföldön a 15-16. századból már kimutatható, de Magyarországon nincs közvetlen bizonyíték középkori ismertségükre. Csupán a 16. vagy 17. századi énekeskönyvekben bukkannak fel, s nem tudjuk eldönteni, vajon egy hazai középkori hagyományra mennek-e vissza, vagy friss átvételek külföldről, nálunk tehát csak közvetítve mondhatók középkori eredetűeknek. Még azt sem zárhatjuk ki, hogy valamilyen formában éltek hazánkban a középkorban, majd másodjára átvettük őket külföldről is.

Középkori kanciók a református énekeskönyvben: 185, 282, 314, 320, 352, 354, 358, 485.

A REFORMÁCIÓ KORÁNAK NÉPÉNEKEI

Népének-történetünk következő korszakát nagyjából a mohácsi vésztől a 17. század közepéig számíthatjuk, persze nem éles határokkal. Egyéb okok mellett két történelmi és egy kulturális változás magyarázza a zenei átalakulást:

A mohácsi vész után a török fokozatos terjeszkedéssel birtokba vette az ország középső részét (a foglalás határai a Balaton vonalánál, az északi hegység lábánál és Erdély nyugati végeinél húzhatók meg). Elpusztultak az egyházi, iskolai, kulturális élet hagyományos központjai (török uralom alá került például Esztergom, Veszprém, Pécs, Székesfehérvár, Buda, Kalocsa, Csanád ősi, hagyományosan vezető egyházai és városai), óriási területek elnéptelenedtek, s a középkori magyar királyság veszése mély lelki-szellemi megrázkódtatással járt. A kataklizma tudati reflexe legvilágosabban a harcokról tudósító, tanulságokat levonó, intő, buzdító, történelmi példákkal reményt keltő új énekversben, az ún. históriás éneken jelent meg.

Időben e folyamattal esik egybe a reformáció magyarországi megjelenése, eleinte német hatásra, a lutheri eszmék szerint, később a reformáció szinte valamennyi ágazatának térhódításával. A reformáció első időszakában a protestáns felekezetek még

nem váltak el egymástól élesen (sőt eleinte önmagukat csupán a közös hit reformálóinak, s nem új vallásoknak tudták). Az 1550-es évek után azonban eszmeileg is, szervezeten is elkülönült a főként német városokban gyökeret vert evangélikus (lutheránus), a számbeli fölénybe került református (kálvini), továbbá még néhány, témánk szempontjából mellőzhető kisebb felekezet. A reformáció gyors terjedése szinte az egész régi egyházi szervezetet felörölte, klerikus testületeivel, iskolarendszerével, istentiszteleti életével együtt. Az új vallások (különösen a református egyház) nem az istentisztelet önértékű formáira helyezték a hangsúlyt, hanem a közösség részvételére, a nép tanítására és buzdítására. Az irányváltás az ének feladatát is megváltoztatta.

Már a középkor végén érezhető volt a polgárság erősödésének, az iskolarendszer kiterjedésének, egy középosztály kialakulásának, kisebb közösségek létrejöttének hatása az anyanyelvűség terjedésére. A 15. században, a 16. század elején magyar nyelvű bibliafordítások, ima- és elmélkedőkönyvek, egyházi és világi énekek feljegyzései mutatják az irodalmi anyanyelvűség növekvő szerepét. A 16. század közepén - éppen a fönt summázott történelmi okok hatására - e folyamat egy új egyszólamú énekköltészet kivirágzásához vezetett. A magyar énekverset igényli a reformáció (tanainak terjesztésére és az új istentiszteleti ideál szolgálatára), igényli a veszélyhelyzetben megerősödött politikai nemzettudat; sőt most már a moralizáló irodalom, a régmúlt történetek krónikás elmesélése s az egyszerű szórakoztató irodalom is ebben az énekversben talál népszerű kifejezési formát (intő énekek, krónikák, széphistóriák). ...

A reformáció énekrepertoárja meglepően gyorsan elkészült: az 1570 körüli énekeskönyvek úgyszólván már minden fontos darabját tartalmazzák. Felvették e repertoárba a középkori kanciós anyag nagy részét, többnyire új szövegeket is írva a régi dallamokra. Kialakították a históriás, krónikás és egyházi énekek új – bár európai hatás alatt létrejött, de e formájában ízig-vérig magyar – stílusát. Asszimilálva befogadtak néhány külföldi jövevénydallamot, s az így kialakult zenei anyaghoz több száz szöveget költöttek.

Míg a középkori kanciók többnyire az ünnep tartalmának rövid és dicsőítő jellegű summázatot adják, az új énekek hosszan fejtegetik a bibliai helyeket, akár 20-30 versszakon át oktatják és buzdítják a közösséget.

Míg a középkori kanció elsősorban a főünnepet szolgálta (karácsony, húsvét, mennybemenetel), az új énekrepertoár tematikailag igen gazdag (zsoltárparafrázisok, tematikus énekek, halottasok, általános dicsérő énekek, erkölcsstanító versek, stb.).

Míg a középkori kanciók többségénél egy dallamhoz egy szöveg tartozik, az új énekstílusban igen gyakori az „ad notam” praxis: egyazon dallamra utal akár 10-15 szöveg.

A 16. században kialakult dallamanyag többfunkciós: ugyanazt a dallamot históriás énekre, krónikás énekre, halottasra, verses zsoltárparafrázisra, dicséretre, ünnepi énekre lehet használni, ha a versforma ezt megengedi. A leggyakoribb versformák:

- a 12 szótagos parlando
- a 8+3 osztású 11-szótagos sor
- 4+6 osztású 10-szótagos sorok
- az 5-szótagos voltaritmusból és 6-szótagosra bővülő változatából felépített, változatos alkatú strófák
- a 6-os és 7-es szótagszámú motívumokból kombinált ún. Balassi strófák („nagy Balassi-sor”: 6+6+7, „kis Balassi-versszak”: 6+7, 6+7, 6+6+7)

A középkori hagyatékból, új énektermésből és asszimilált külföldi dallamokból összeálló repertoár – mint említettük – nagyrészt megtalálható a 16. század második felének szöveges énekkönyveiben, sőt néhányuk dallammal is megvan Huszár Gál 1560-as gyűjteményében.

E repertoár nem ismert felekezeti határokat: nemcsak a református és evangélikus egyház osztozott befogadásában, de igen nagy része bekerült a katolikus énekkönyvekbe is (néha némi szövegmódosítással vagy új szöveggel). A 17. századi énekkönyvek tehát, bármilyen felekezetűek legyenek is, nagyrészt erre a 16. századi alapvetésre építenek. A dallamok e forrásokból, továbbá a 18. századi református énekeskönyvekből általában felidézhetők. De rendelkezünk egy még „pontosabb” forrással is: mivel ez a repertoár népének-kincsiünk legmagyarabb részét jelenti, átvétele, befogadása a nép részéről is akadály nélkül megtörtént, s a hagyományos népi énekalkalmakon – például halotti virrasztásokon, népájtatosságokon – a templomi használattól függetlenül is napjainkig megőrződött. Ezek a népi adatok egyben a magyar éneklési stílusnak, előadásmódnak is legszebb példái.

A 17. század vége óta azonban jelentkeztek mindhárom felekezetnél olyan törekvések, melyek különféle divatanyagok javára háttérbe szorították a magyar népénekhagyomány alaprétegét. Ilyen a katolikusoknál az ellenreformációs, korabarokk kanció, a reformátusoknál előbb a genfi zsoltár, később a pietista népének, az evangélikusoknál pedig a német lutheránus korál. A 17. század végén e törekvések még csak arányváltozásokban és a 16. századi énekek átírásában mutatkoztak meg. A 18. században visszaszorulásuk folytatódik, a 19. században pedig szinte eltűnnek az énekkönyvekből. Szerencse, hogy a néphagyomány oly szívósan ragaszkodott hozzájuk, és sokszor kéziratos másolatok segítségével is törekedett megőrizni őket.

E törzsanyag érthetően nagy helyet kapott a 20. századi reformmozgalmakban (főként az 1948-as református énekeskönyvben), hiszen egyszerre idézett fel egy értékeesebb, régiesebb énekkincset, ugyanakkor egy hitelesen magyarabb hagyományt. Sajnos ... a régi énekeskönyvek merev kottaformáinak újranyomása nem volt elegendő ahhoz, hogy az újratanuláshoz igazi kedvet csináljon. Egy-két kivétellel tehát ezek a felújítási kísérletek sikertelenek maradtak. Más az eset természetesen akkor, ha az énekek egy – csekélyebb része – mégis folyamatosan élt a nagy templomi közösségekben: ilyenkor az új énekeskönyvi közlés az énekek megbecsülését, fenntartását segítette, s nem kellett áttörnie az ismeretlenség, a restség, az ízlésromlás falait. ...

A 16. századi históriás és egyházi énekstílus darabjai

E csoport határai nem rajzolhatók meg teljesen egzaktan, mert külföldi eredetű vagy középkorból örökölt énekek is átalakulhattak a fő stílusirány hatására, egyes darabok emezekkel keveredhettek. A stílus legtöbb példáját a mai református énekeskönyv tartalmazza...

A históriás énekekkel közös dallamok közé a Tinódi Cronicából vagy a Hofgreff krónikás gyűjteményből átvett dallamokat soroljuk. Tinódi krónikái világi tárgyúak, a Hofgreff-gyűjteményé „szent históriák”, de ezek sem templomi rendeltetésűek. Az ide tartozó dallamok egy részének azonban már a maga korában megvoltak az „ad notam” jelzéssel összealtatott templomi énekszövegei, s ezek révén már a 16. században istentiszteleti funkciót kaptak. *Példák: 161, 337, 475, 482.*

A 12 szótagos sorokból építkező dallamok idézik fel legtisztábban a stílust; egymással is, a magyar népzene régi rétegeivel is dallami és ritmikai kapcsolatban

vannak. Előadásmódjuk parlandó, mely a változó prozódiai helyzetnek megfelelő más-más tagolást adhat minden egyes sornak, de akár egybe is tudja tartani a hosszú sort. Ezt világosan tanúsítják a nagy számban fennmaradt népzenei adatok, s a jelenséget gondosan elemezte Kodály híres „Árgírus”-cikkében. *Példák: 236, 256, 380.*

A 11 szótagos sorok ugyanazt a 8+3 tagolást mutatják, mint később az ún. újstílusú magyar népdalban, (ahol a legjellemzőbb ritmusformává váltak), de lehetséges, hogy előadásukat nem az újstílusú népdalok giustójának megfelelően kell elképzelnünk, hanem kissé a parlandó felé közeledve, ahogy erre számos példát ismerünk a régi stílusú 11-es típusokban. Dallamvezetés szempontjából e csoport igen közel áll az imént tárgyalt 12-esekhez. *Példák: 254, 255, 258, 399, 450.*

16-17. század kedvelt versformái a három kisebb egységből álló (x-x-y szótag- és rímképletű) sorok kombinációi. Az alapegység vagy az 5 szótagos „volta” ritmus (vö. „Kis kacsá fürdik”, „Elment a két lány”, stb.), kiegészítve egy 6 szótagos sorral, vagy az egyszerű 6-szótagos elem, lezárva egy 7-szótagra bővült változatával lezárva. Gyakori az is, hogy a két különböző szótagszámú elem alkot egy nagy sort, s ez van szembeállítva a hármas osztású sorral. Tipikus képletek tehát: 5-5-6, 5-5-6, 5-5-6, vagy: 5-5-6, 5-6. *Példák: 163, 241, 242, 257, 311.*

A 6-os alapelemből kiindulva kapjuk a Balassi-versszak két fő alakját: 6-6-7, 6-6-7, 6-6-7, illetve: 6-7, 6-7, 6-6-7. Bár a dallamstílus alapvetően megegyezik az eddig tárgyalt dallamokéval, a kis motívumokra tagolt sorok a nagyívű sorformálás helyett egyfajta mozaik-technikának kedveznek. *Példák: 220, 240, 260.*

A humanista metrikus énekekből lett népénekek

A 15. század végén kibontakozó irodalmi humanizmus fő törekvése volt, hogy az ókori írók, költők nyelvét, stílusát tegye a kortárs irodalom mintájává. Akadálynak bizonyult azonban, hogy a középkori verselés jórészt a rímes-ütemes versformákat művelte, sőt az ókori irodalomból átvett „metrikus” versfajtákat is „ritmikussá” és ütemezővé alakította. Az iskolákra várt a feladat, hogy a diákokat megtanítsa az antik versmértékekre, és azokat begyakoroltassa velük. A humanista irányzat néhány tanára felismerte, hogy ebben a munkában segítségül jöhet az ének: a közösen énekelt versfajták és költői szövegek biztosabban megtapadnak az emlékezetben és a versérzékben. Számos ilyen célú énekgyűjtemény keletkezett, többségükben többszólamú, egyszerű homofóniában kezelt feldolgozások, antik költők szövegeire, vagy korabeli költők antikizáló verseire. A ritmust úgy alakították ki, hogy az antik vers rövid-hosszú szótagjainak mechanikusan megfeleltetik a rövid és a kétszeres hosszúságú hangértéket, tehát mintegy énekelve skandálták a verset. Az ilyen ritmust nem szabályozza ütem, s nem zenei, hanem tisztán szövegi indítékokból formálódik ki.

Magyarországon két efféle darabokat tartalmazó gyűjteménynek volt nagyobb hatása, ezek: Petrus Tritonius (Taybenraiff) brixeni tanár 1507-ben megjelent kottás kiadványa és Jan Honterus brassói lelkész 21 négyszólamú „ódát” tartalmazó 1548-as gyűjteménye.

A metrikus énekekből néhánynak már eleve vallásos tartalma volt, hiszen az iskolák, elsősorban a humanista szellemű protestáns iskolák számára szánták a gyűjteményeket. A latin vallásos énekekből egyet-egyet anyanyelvre is lefordítottak, illetve az ily módon népszerűsített dallamok egyik-másikára anyanyelven is költöttek egyházi éneket. A komplikált, idegenszerű ritmus azonban akadályozta, hogy a teljes gyülekezet befogadja ezeket. Így történt, hogy végül is kevés „metrikus” ének került

tartós használatba, s amelyik igen, annak ritmusát is átalakították, „népiesebbé”, a hazai hagyományba illővé formálták át. A metrikus énekek így éppen lényegüket veszítették el, s vagy a ritmikus-ütemes középkori verselés módjára kaptak új alakot, vagy egy parlandó éneklésmód mosta szét korábbi „antik” alkatukat. Ilyenkor már nem a ritmus, hanem csak a versfajtól megszabott szótagszám ismerteti meg eredetüket. Ilyen „álantik” ének azután a divat hatására úgy is létrejött, hogy nem áll mögötte tényleges iskolai „humanista metrikus” dallam.¹³

Legfontosabb csoportként a szaffikumban írt darabokat kell emlitenünk. Népszerűségüket a jól áttekinthető, hatásos formán kívül az is fokozta, hogy ez volt az egyetlen olyan antik forma, melyet az egész középkoron át folyamatosan használtak (több híres liturgikus himnusz is ebben írtak, pl.: *Ut queant laxis*).

A szaffikus sor metrikus képlete: — . / — — / — .. / — . / — . // Az ötödik láb hosszú hangja után rendszerint metszet van, s így a hosszú sor 5 + 6 szótagra tagolódik. Három ilyen sor után a rövid, ún. adonisi sor zárja a strófát: —.. / — . // Bármily hatásos e forma, éppen ez veszíti el legkönnyebben antik jellegét, s idomul a megszokott ütemkeretekhez. Az 5+6 szótagos tagolást ugyanis így lehet átértelmezni: —.. / — — / / — — // és az adonisi sorét: —.. / — — // Ezzel a szaffikum egyértelműen beilleszthető egy páros ütembe (pl. 2/4-be).

Szaffikus formájú Tinódi „Siess keresztyén” kezdetű históriás éneke is, valamint az alábbi dicséretes: 209, 225, 337, de ilyen formájú a német eredetű 340. Más versformát alapul vevő metrikus énekek: 196, 251, 400, 501.

Néhány megjegyzés XVI. századi dallamaink értelmezéséhez

Bódiss Tamás: Az 1948-as énekeskönyv a református gyülekezeti éneklés történetében. Bp, 2005.

A XVI. századi dallamok értelmezésének nehézsége, hogy a korabeli énekeskönyvek – a

két Huszár Gál-gyűjtemény kivételével – csak szövegeket tartalmaztak. A következő évszázadban főleg katolikus forrásokban (*Cantus Catholici*) található meg sok énekünk első dallamforrása. Kottás református énekeskönyv először 1744-ben jelent meg Kolozsvárott, majd – az 1774-es ún. Maróthi-függelék nyomán – 1778-ban Debrecenben. Énekeskönyvünk dallamalakjai alapvetően a debreceni forráshoz visszanyúlva próbálták felújítani a

reformáció elfeledett örökségét, Csomasz Tóth Kálmán azonban már későbbi írásaiban is kimutatta, hogy a kolozsvári forrás jobban – főképpen pedig *ma is használhatóbb formában* – őrizte meg a XVI. századi dallamalakokat. Csak egy példát említünk erre:

¹³ Minderről részletesen szól Csomasz Tóth K.: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon* Bp, 1967; valamint a *Magyar Zenetörténet* II. kötetének 128–134. oldala Bp. 1990

A 311. dicséret (Szent Ézsaiás így ír...) dallamát az 1778-as Öreg Debreceni Énekeskönyv közlésére alapozva páros ütemű dallamként találjuk énekeskönyvünkben. (1. kottapélda) A kolozsvári 1744-es dallamlejegyzés (2. kottapélda) szerint azonban

II. Kv 1744 143. sz., 231. 1.

Szent É-sa - i - ás így ír Kris-tus nak szent Szü-le - té - sé - ről:
Hogy, egy Vefz-fző-fzál fel- ne - ve - ke - dik Je - fe győ-ke - ré - ről:

KESERVES tiucl Magyar
országban mondhattyc ma
gunkrol, az nagy siralmat kir le-
remias regen irt Sidokrol.

egészen más lejtése van a dallamnak, melyet Huszár Gál 1560-as énekeskönyvének dallamlejegyzése (3. kottapélda) egyértelműen igazol. Huszár énekeskönyvének egyetlen fennmaradt példányát azonban csak 1975-ben találták meg, azóta egyértelműen igazolva látjuk a kolozsvári lejegyzés hitelességét. A hitelesség tényén túl e dallamok hármas csoportozatú alakja egészen új, friss lendületet és gördülékenységet ad ezeknek a régi dallamoknak. Legyünk bátrak és próbálkozzunk meg a következő énekek rövid kezdőhangból kiinduló, a kolozsvári értelmezésen nyugvó éneklésére.

A magyar református gyülekezeti éneklés története dióhéjban

Bódiss Tamás: Az 1948-as énekeskönyv a református gyülekezeti éneklés történetében.

DLA-disszertáció 2005, CD formában MET-LFZE Egyházzene Tanszék 2008

Azt a nagy elhajlást az „első szeretettől”, amely a magyar református kegyesség történetében az uralkodó világi és egyházi eszmeáramlatok hatására a múlt század elejétől fogva beállott, gyülekezeti éneklésünkben is nyomon követhetjük. A debreceni típusú énekeskönyvek anyaga 1730 körül kiteljesedett... De már egy évvel azelőtt, hogy a legteltesebb, dicséreteiben is hangjegyes „öreg debreceni” énekeskönyv (1778) megjelent, Erdélyben, az 1777-es kolozsvári énekeskönyvvel megkezdődött a régi énekek felszámolása és nagyrészt a késő pietizmus, valamint a kezdődő racionalizmus termékeivel való helyettesítése, a XVIII–XIX. századforduló énekköltésének érvényesülése, amely első diadalát az 1806. évi, de csak 1813-ra megjelent, és az 1877. évi revízióval 1921-ig érvényben volt énekeskönyvvel aratta...

Viszont az első nyomaiban már két emberöltő óta kimutatható, de egyre erősebben századunk folyamán, a két világháború nyomán jelentkező lelki ébredés igényeit ez az 1921-es énekeskönyv már kezdetben sem elégíthette ki, de nem felelhettek meg annak azok a belmissziói énekeskönyvek és gyűjtemények sem, amelyek hitből, komoly szükségérzetből és jószándékból jöttek ugyan létre Isten Szent Lelkének segedelmével, de nem a hívő magyar múlt megszentelt és gazdag örökségére épültek fel, és mind külföldi, mind magyar anyagukban hiányzott a szerves összefüggés és a céltudatos válogatás.”

A fenti mondatokat az 1948. évi református énekeskönyv bevezetőjében olvashatjuk énekeskönyvünk szerkesztője: Csomasz Tóth Kálmán tollából. Ő elsőként vizsgálta át és katalogizálta az ismert énekeskönyvek dallam- és szöveganyagát, közzétette a 16. századi dallamokat, könyveiben, tanulmányaiban és egyéb írásaiban részletesen foglalkozott az egyházi zenekultúra és a gyülekezeti éneklés történeti kérdéseivel.¹⁴

Az idézet szerint egyházunk énekkultúrája három nagy fejezetre tagolódik. Az első szakasz a 16–18. század, amikor a reformáció énekrepertoárja – folyamatos bővüléssel együtt – töretlenül tovább hagyományozódott. A második szakaszt az „elhajlás” – a reformáció énekeinek elhagyása, megtagadása – jellemzi, míg a harmadik szakaszt a visszatérés jellemzi, melyet a 20. század első felében indult reformfolyamat, valamint a század közepén megalkotott – mai napig érvényes – jelent.

Az első szakasz. Liturgia és gyülekezeti éneklés a XVI–XVIII. században

Régóta tudjuk, hogy a reformáció korának istentisztelete a mainál jóval tagoltabb volt és a gyülekezet tevékenyebb részvételét igényelte, a protestáns graduálok és azok liturgikus utalásainak vizsgálata komolyabban azonban csak félszázada kezdődhetett el. A szertartási könyvek behatóbb megismerése eleinte nem hozott biztató eredményeket. A nyilvánvaló, mégis javítatlanul maradt kottahibák és a kevés fennmaradt történeti adat kétélyeket ébresztett a szertartási könyvek valódi használatát illetően, a graduálokkal foglalkozó Czeglédy Sándor és Csomasz Tóth Kálmán pedig a református egyházi zenekultúra XX. századi elesettségét látva eleve reménytelennek vélte az istentiszteleti célú graduáléneklés feltámasztását. Az utóbbi másfél évtizedben azonban mind az evangélikus, mind a református egyházzenei életbe új szintet hozott a szertartási énekek liturgikus keretben történő megszólalása, a liturgia és éneklés kutatása terén pedig olyan eredmények születtek, melyek segítségével ma már jóval árnyaltabb képet alkothatunk a reformációt követő kor szertartási és gyülekezeti énekléséről. A korabeli és a mai gyakorlat különbségét itt az alábbi három megállapítással próbáljuk jellemezni, majd kissé részletesebben kifejteni:

- A gyülekezet éneklését nem orgona vezette, hanem a kántor és a diákok kórusa.
- Az istentiszteleti éneklés nem korlátozódott kizárólag a gyülekezet együttes énekére, de a kórus és a gyülekezet éneklése szervesen egybeépült.
- A református istentiszteleten nem csak strófikus gyülekezeti éneklés kapott helyet.

A XVI. században Európa-szerte – lutheránus és katolikus területeken egyaránt – ismeretlen még a gyülekezet énekének hangszeres vezetése, ezt mindenhol a kántor és az általa irányított kórus látta el. Geleji Katona István is erre utal az Öreg graduál előszavában, ahol az orgonák liturgikus használata ellen tiltakozik. Ugyancsak a hangszer

¹⁴ A református gyülekezeti éneklés Bp. 1950, <http://egyhazzene.reformatus.hu/index.php?id=116>

nélküli énekvezetésről tanúskodnak Dávid István kutatásai is, aki Erdély területén összeírta a részben még ma is megtalálható, részben csak levéltári adatokban, utalásokban fellelhető kántori kottatartó pulpitusok, az ún. éneklőszékek jegyzékét. Az éneklőszék tárgyi bizonyítéka annak, hogy a gyülekezeti ének vezetése nem karzatról, orgona mellől, hanem a templom piacán elhelyezett éneklőszéktől a kántor (rektor, mester) és a maga köré gyűjtött gyermekek (diákok) vezetésével történt. Erre utal Samarjai János megjegyzése a XVII. századból: „...éneklő Deáki sereget tartunk: mindazáltal a' kösségnek is velünk való éneklését javallyuk...”. Az Öreg Graduál példányainak vizsgálata alátámasztja azt az eddig is ismert tényt, hogy az iskolás gyermekek a középkori gyakorlathoz hasonlóan igényesebb szertartási énekeket (antifona, himnusz, responsorium stb.) is megszólaltattak. ...

Az orgona református templomi használatának engedélyezését Dávid István a bögözi zsinat 1761-es határozatához köti. Erdélyben a hangszer a magyarországinál korábban jelentkezik, Nagyenyeden már a 40-es években lehetett valamilyen orgona, mert az ott diákoskodó Zilahi Sebess József ezt írja egy levelében: „a hármonias orgona mellett való concentust introducáltam”, valamint „a Soltárokat az organista számára a basszushoz megkívántató mesterségekkel elkészítettem...”. Magyarországon ... a hangszer elterjedése az adatokból ítélve a XIX. században, már az új énekeskönyv idejében indult meg.

Mind műfaji elnevezésben, mind szerepét és zenei stílusát tekintve elkülöníti a himnológia a gyülekezeti használatú kanciót, valamint a prédikátor és a kántor, illetve a kórus használatára szánt szertartási éneket: a graduált, de több énekeskönyvünk – így Huszár Gál mindkét énekes kiadványa, és az evangélikus használatú Eperjesi graduál is – vegyes anyagot tartalmaz, ami a műfajok és énekek átjárhatóságára és vegyes használatát tanúsítja.

Az 1778-as Öreg Debreceni Énekeskönyvben csaknem 80 szertartási eredetű tétel helyet kapott. Himnuszok, benedicamusok, antifónák mellett fontos ünnepi tételek tanúskodnak az egykori liturgikus gyakorlatról. A szertartási énekek énekeskönyvbe kerülése a két műfaj szoros kapcsolatát és egymás mellett élését tanúsítja. Ahol ismerték még a középkori himnusz dallamokat, ott az énekeskönyv himnuszszövegei segíthették a graduáléneklést oly módon, hogy a kántor megtanította a régi, díszesebb dallamot és az énekeskönyv segítségével tudták azt énekelni. Ahol nem volt szakképzett kántor, a szertartási dallam előbb-utóbb feledésbe ment. Ekkor térhettek át a himnuszok egyszerűbb, hajlítások nélküli népéneki dallamaira. (Pl. a *Krisztus ki vagy nap és világ* – esti himnuszt az egyszerűsített, 500. dicséretnél található dallamra tudták csak énekelni.)

Összegezve valószínűsíthetjük, hogy 1.) a gyülekezet részt vett bizonyos szertartási énekekben, 2.) a gyülekezetek egy része nem rendelkezett sem kézirat, sem nyomtatott graduálkötet, 3.) az évtizedek során egyre kevesebb gyülekezet rendelkezett a szertartási énekeket megfelelő szinten megszólaltató kántorral és kórossal.

A graduál és az énekeskönyv mellett az 1600-as évek elején megjelent Psalterium Ungaricum, mint teljes zsoltárkönyv képezte a magyar protestáns énekrepertoár harmadik pillérét. A zsoltárok harmónias éneklése a XVIII. század folyamán több helyen is gyökeret vert. Maróthi György, a Kántus alapítója előtt mintegy másfél-két évtizeddel Szigeti Gyula István a későbbi püspök a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban már tanította a többszólamú zsoltárokat.

A genfi zsoltárokkal kiegészült hármás énektípus (graduál, dicséret és genfi zsoltár) együttes használatával ért el a korai magyar protestáns gyülekezeti éneklés egy olyan csúcra, ... mely a mai egyházzenei gyakorlatban a genfi zsoltárok ... többszólamú éneklésével kiegészítve kitűzhető cél lenne.

A második szakasz. Elhajlás a reformációs énekektől.

Az 1806-os, Benedek Mihály-féle énekeskönyv elődje – az Öreg Debreceni Énekeskönyv – 371 dicséretéből mindössze 51 éneket, 1/7-ed résznél is kevesebbet ítelt megtartásra érdemesnek. Valóban radikális szakítás – „elhajlás” – történt tehát a 19. század fordulóján. Igen szegényes lett az új énekeskönyv dallamkészlete is: a 124 zsoltárdallamon felül mindössze 39 saját dallamú dicséretet találunk, valamint egyetlen német eredetű dallamot (ma: A töredelmes szívet... kezdősorú 180. dics.) a köznap reggeli invokációk között. A kihagyott dicséretet helyére 202, újonnan költött szövegű többnyire zsoltárdallamra alkalmazott dicséret került. Az újonnan bekerült énekek legértékesebb darabjai Szőnyi Benjámin 2 és Losontzi István 18 szövege. A megmaradt régi énekek is jelentős szövegi átdolgozáson mentek keresztül.

Figyelemre méltó ugyanakkor az 1806-os Benedek-énekeskönyv beosztása, mely – a gyűjtemény élére került zsoltároktól eltekintve – az istentiszteletekhez kötődő funkcionális énekválasztást könnyíti meg.

Genfi zsoltárok
(vasár- és ünnepnapra) Invokációk / Ünnepi énekek / Vasárnapi énekek
(vasárnap délutánra) Katekizmusi énekek
(hétközi napszaki könyörgésekhez) Hétköznapi énekek
(egyéb) Bűnbánati énekek / Úrvacsorai énekek / Alkalmi énekek

A genfi zsoltárok előre kerülése csak látszólag jelentette a zsoltárok megbecsülését. Az ekkortól alkalmazott csillagozás (a használatra alkalmas versek megjelölése) ellenére még a zsoltárok összes versét meghagyták, csak az 1877 utáni kiadások egy részéből maradtak ki a nem ajánlott versek. Ugyanakkor a korábbi ritmikus, de régies (kvadrát) hangjegyzést elhagyva modern, de kiegyenlített ritmusú lejegyzésre tértek át.

Az invokáció – a mai fennálló ének – ekkoriban vált a magyar református istentisztelet jellegzetes elemévé. A korábbi énekeskönyv négy, ide vágó énekét (ezekből ma 151, 157, 158. van meg) megtartva tizenegy új, egyverses énekkel bővült az anyag. Külön-külön számozást kapott a 4 vasárnap reggeli, 3 vasárnap délutáni, 5 köznap reggeli és 3 köznap délutáni invokáció.

Lényeges újítás, hogy az „Ünnepi énekek” fejezet advent helyett újévvel kezdődik és karácsonnyal – az egyházi esztendő és az üdvtörténet első nagy ünnepével – zárul. Az eddig szerepelt „vízkereszt” ünnep maradt el az ünnepek sorából.

A vasárnapi dicséreteket külön fejezetként a katekizmusi énekek követik. Az 58 dicséret nagy része megrendelésre készült, 17 éneket pedig Losontzi István „Éneklésben Tanító Mester”-éből vettek át.

Az úrvacsorai és a bűnbánati énekek valószínűleg az 1777-es kolozsvári gyűjtemény nyomán kerülhettek egymás mellé. Liturgiai meggondolás is szerepet játszhatott ebben, mert az úrvacsorát megelőzte a bűnvallás.

Az énekeskönyv hátralevő része 61 alkalmi éneket foglalt magába. Főképpen paraszti élet jelentősebb eseményei (aratás, tüzesetek, árvíz stb. alkalmával mondandó dicséretet) valamint politikai alkalmakra és köztisztviselők ill. prédikátor beiktatására

íródott alkalmi énekek szerepelnek itt. A fejezet az esztendő utolsó napjára szánt három dicsérettel zárul.

A gyülekezeti éneklés válságának elmélyülése

Az orgonák megjelenése, az éneklőszékek megszűnése, valamint a szertartási énekek elhanyagolása (tehát a liturgiai hanyatlás) korában is tovább élt mind az iskolás gyermekek rendszeres éneklése, mind a gyülekező éneklés szokása – a hagyományőrző falusi tradíciót tekintve nyomaiban egészen a XX. század elejéig. Az 1807-ből származó „Peremartoni Regulák” (Csomasz Tóth Kálmán: *Éneklésre tartozó regulák 1807-ből. in: Ref Egyház 1954 15–24*) részletes tanácsokat ad a kántor és az iskolás gyermekek templomi énekléséhez. A 23 pontos szabályzat mintája egy orgona nélküli falusi gyülekezet, melyben az iskolás gyermekek segítenek a gyülekezeti éneklésben. A kórus feladata volt az istentiszteletet kezdő introitus-ének, ahogyan azt Tóth Ferenc Liturgikájában (Győr, 1810) írja: „*előbb az Oskolás gyermekek egy verset, ... azután a' Kántor egy Versből álló Invocatiót énekelnek a' Gyülekezettel, ezen utolsó alatt a' nép áll...*” A XX. század elején Ravasz László ágendájában akként rendelkezik, hogy a második és harmadik harangszó között az iskolás gyermekek foglalják el helyüket a kántor vezetésével a templomban és a harmadik harangszókor – istentisztelet kezdete előtt 10 perccel – kezdjék meg „*az előkészítő vagy gyülekező éneklést s ebben a gyülekező hívek is részt vesznek.*”

Az új énekeskönyv a már korábban elindult eróziós folyamatok erőteljes felgyorsulását okozta, mely a szertartási részek leegyszerűsítésével, a dallamrepertoár erőteljes redukciójával és egyoldalúvá tételével, általában a zenei szempontokat teljesen figyelmen kívül hagyó szemléletével a református gyülekezeti éneklést mélypontra juttatta. Hozzájárult ehhez a racionalista teológia és az egyházi közéletnek az a válsága is, mely a század végét jellemezte.

A gyülekezeti éneklés színvonalának hanyatlását sajnos nem gátolta, inkább erősítette az orgonák megjelenése, mert a kántor a karzatra került az orgona mellé, ahonnan éneklésével és személyes jelenlétével kevésbé tudta a gyülekezet énekét vezetni. A kórus feladata is lassan átalakult és megváltozott. A XIX. század kórusideálja a többszólamú gyakorlatot követve egyre inkább a dalárda lett, mely a gyülekezeti éneklés vezetéséért már nem érzett felelősséget, repertoárja inkább „romantikus hevületű” vallásos és nemzeti karművekre épült. Ennek egyenes következménye, hogy az istentisztelet helyett a temetések és különböző polgári események váltak a kóruséneklés fő terepévé.

A gyülekezeti éneklés egyre mélyülő XIX. századi válságáról – az éneksorok záróhangjának vég nélküli továbbnyújtásáról, a lassú éneklés miatti „kanyargatásról”, az énekvezető modoros hanghordozásáról, a dísztelen, lélek nélküli, botrányos éneklésről – több tudósítás szól a század folyamán megindul folyóiratok: a Sárospataki Füzetek és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjain. 1863-ban a neves népzene kutató és zenekritikus Bartalus István is megállapítja az egyházi éneklés elsatnyulását. Az okokkal egyházi testületek is foglalkoztak, a század közepén felállított tanítóképző intézetek pedig a gyülekezetekbe kerülő tanítók alaposabb zenei képzsét próbáltak előmozdítani.

A szabadságharc után a történelmi Magyarország területén több mint 1,3 millió református élt közel 2000 gyülekezetben. Ez politikailag veszélyesnek tűnt a Habsburg-ház szemében, mely mindig is tartott a magyarság nagy részét egybefogó, protestáns volta miatt az egyházi kapcsolatokon keresztül nehezen kézben tartható református

egyházról. A külső látszat és a látszólagos politikai súly ellenére a református egyház élete a század folyamán az egyre erősebb hanyatlás jeleit mutatta. A hitélet sorvadása és a házi áhítatok gyakorlatának ritkulása, a több ezres, több tízezres gyülekezeteknél is üresen kongó templomok mutatták annak a jeleit, hogy a nép nemcsak a hit lényegétől, de a külső formáktól is elszakadt.

A hitélet kiüresedését az egyház tanításának megváltozása idézte elő, melyen a racionalizmus hatása érezhető. A század első feléig az iskolákban csak a Heidelbergi Kátét tanították, a vasárnap délutáni istentisztelet kátétanítással, kikérdezéssel, sok helyen az énekek gyakorlásával, tanításával telt. Az ötvenes években egyre többen bonyolultnak, megtaníthatatlannak vélték a reformáció századában elfogadott katekizmust és lecserélték például Nagy Péter erdélyi püspök 1858-ban Kolozsvárott megjelent kátéjával. Az ész és az értelem döntő jelentőségét hirdető racionalizmus az igehirdetésben is a hasznosságra helyezte a súlyt. Az igehirdetés egyre jobban eltávolodott a Bibliától és a mindennapi életben hasznosnak ítélt témákat (krumpliültetés, szántás stb.) vette célba.

Akik felismerték az egyházi élet válságát, az okokat általában három helyen vélték megtalálni: az egyház szervezetében, az anyagi szegénységben és a prédikációk szellemében. A viták és a megoldások keresésének fórumául alapította meg Ballagi Mór (a század közepén indult budapesti teológia tanára) 1858-ban az első világháború végéig megjelent Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot, majd pedig az általa képviselt liberális teológia tanainak terjesztésére 1871-ben a Protestáns Egyletet. A liberális teológia eszméi azonban csak kezdetben tűntek igazi megoldásnak és éles bírálatot kaptak a főként Debrecenben jelentkező ortodoxia felől, a XIX. század utolsó évtizedeiben megszülető belmissziói mozgalom pedig egy másfajta megoldást látott a válság megoldására: a szentírási alapú, belső hitbeli megújulás útját.

Az 1921-es Baltazár-énekeskönyv megszületése

Az 1806-os gyűjtemény megjavításának kérdése már a XIX. század közepén előtérbe került. Az indok szerint az énekügy elhanyagolt állapotban van és „a tökéletesedés felé haladni törekvő protestáns szellem” tovább nem hagyhatja az énekeskönyvet a XVI. századot idéző „primitív” állapotában. A javításokat a nem használatos énekek elhagyásával, a szövegek nyelvi és prozódiai javításával, a dallamok régies lejegyzésének megszüntetésével, valamint az előjegyzések új hangnemérzet szerinti kijavításával kívánták véghezvinni.

1875-ben Erdéllyel egységes, új énekeskönyvről született határozat, melynek következtében egy hosszabb, országos nyilvánosság előtt folyó munka indult el. Új és új zsoltárfordítások, alkalmi énekszövegek jelentek meg a lapokban, élénk vita alakult ki a verselési kérdésekről, az énekek használatáról és ideális formájáról – a hangterjedelemről, a ritmusról, a strófaszámról, a szövegekifejezés kérdéseiről.

1889-ben Fejes István vette át az énekügyi bizottság vezetését, aki 12 évvel később „Gyűjtemény” címen egybefoglalva kiadta, ezzel végső vitára bocsátotta a negyedszázad alatt összegyűlt anyagot. Két évvel később, 1903-ban próbaénekeskönyvként került e gyűjtemény a konvent elé, mely azonban nem talált kedvező fogadtatásra. Új énekügyi bizottság alakult, melyben Baltazár Dezső püspök és Szügyi József békési kántor mellett a kolozsvári népzene kutató: Seprődi János játszott meghatározó szerepet.

A konventi döntés előírta mind a 150 zsoltár megtartását, a katekizmusi énekeket, új énekcsoportként a temetési énekeket, a Himnusz mellett a Szózatot is, általában pedig az erdélyi énekeskönyv minden ismeretesebb darabjának átvételét. Az eddigi szerkezet – szintén konventi döntés alapján – 1918-ban a 13 dicséretet tartalmazó „Hozsánna-énekek” fejezettel bővült.

Az 1921-ben megjelent Baltazár énekeskönyv néhány új, de változatlanul a napi igények támasztotta szemponton túl csupán megvalósította a XIX. század énekügyi törekvéseit. Újító szándékai mellett a korábbi téves koncepció elfogadása csak téves irányba vihette, így már megjelenésekor elavulttá vált. A korábbi törekvésekhez képest még azt is eredménynek kell tekintenünk, hogy a zsoltárok 95 dallammal és jelentős szövegi átdolgozásokkal, összevonásokkal ugyan, de teljes számban együtt maradtak. Nagy kár, hogy a legmagasabb zenei képzettségű szerkesztőbizottsági tag, Seprődi János, (aki más tekintetben jelentős eredményeket mutatott fel a magyar zenei múlt feltárásában, a Kájoni-kódex-szel kapcsolatos kutatásait pl. 1909-ben publikálta) nem ismerte fel a saját birtokában lévő egyedülálló kincs: az 1744-es kolozsvári kottás énekeskönyv jelentőségét.

Éppen az új énekeskönyv megjelenésének idején szakadt szét az ország a trianoni döntés következtében. A gyűjtemény Magyarországon mindössze 28 évig volt érvényben, de a század történelmi eseményei és a nyomában kialakult társadalmi és egyházi helyzet ezt a már akkor is tarthatatlan állapotot szinte máig konzerválta. Az 1920-ban Magyarországtól elszakított területekkel a református egyház tagjainak 35 %-a, a gyülekezetek és a lelkészek mintegy fele került az országhatáron kívülre. Az önállósulni kényszerült egyházrészek létrehozták saját énekeskönyvüket, többnyire azonban éppen a frissen megjelent anyaországi énektárra támaszkodva. Az Erdélyi Egyházkerületben pl. 1923-ban jelent meg az ottani énekeskönyv megújított formája. A legutóbbi évekig ez volt használatban, most zajlik a több mint félévszázados magyarországi énekreform ottani megvalósítása az 1996-os egyetemes énekeskönyv bevezetésével.

A XX. század elején az elszakított területek között egyedül a délvidéki reformátusok döntöttek úgy, hogy az anyaországi gyűjtemény lényegi átvétele helyett újat alkotnak, de ez már 1939-ben, a kibontakozó reform első eredményeként jött létre.

A harmadik szakasz. Reformtörekvések a múlt század első felében

A XX. század harmadik évtizedében lépett színre egy zeneileg megfelelően képzett, reformátusságát vállaló, európai kitekintéssel rendelkező zenésznemzedék: a népzene kutató-zeneszerző Lajtha László (*1892), a zenetörténészként ismertté vált Molnár Antal (*1890), a karmester és zenepedagógus Ádám Jenő (*1896), a zeneszerző Gárdonyi Zoltán (*1906) és a lelkipásztor Árokháty Béla, aki a harmincas évek meghatározó egyházzenei személyiségévé és az énekeskönyvi reformmunkálatok tényleges elindítójává vált.

Az a kétfelé szakadás, mely a magyar zenei életet a XIX–XX. század fordulóján jellemezte, magyarázatot ad a református egyházzene harmincas évekbeli feszültségeire is. A vidéki tanítóképzőkben végzett református kántorok provinciális zenei világa és a budapesti Zeneakadémián végzett Kodály-tanítványok európai-kitekintésű zenei látóköre közötti feszültséget a lelkészcsaládból származó és először teológiai, majd zenei tanulmányokat folytató Árokháty Bélának kellett áthidalnia.

Árokháty már zeneakadémiai éveit kezdetén bekapcsolódott az énekeskönyv körüli vitába, amikor azokhoz csatlakozott, akik nem tartották megfelelőnek az 1916-os

újabb próbaénekeskönyvet sem. Árokháty vallotta, hogy a gyülekezeti ének nem időkitöltő hangulatkeltés, hanem imádság, melyet csak több versszak illetve a teljes ének végigéneklésével lehet megvalósítani. A reformtörekvések a zsoltárok revíziójaként indultak, ami teljesen érthető, hiszen a zsoltárok dallami és szövegi kérdései évtizedek óta terítéken voltak, az énekeskönyv dallamanyagának kétharmad részét ez uralta.

Árokháty 1932-ben a Protestáns Szemle hasábjain keveredett vitába a Magyar Református Kántorkönyv kapcsán Hódossy Bélával, a sárospataki tanítóképző tanárával, aki Magyar Református Énekvezérek Egyesületének lapja: a „Zeneközlöny” főszerkesztőjeként maga mellé tudta állítani a zenei kérdésekben könnyen befolyásolható vidéki kántorokat – az európai zenei kitekintéssel bíró Árokháty ellenében. Az elmergesedő vita az 1937-es Országos Magyar Protestáns Egyházzenei Konferencia alkalmával csendesedett kissé, de az évtized végén Árokháty Psaltériuma (a genfi zsoltárok általa készített kíséretkönyve) megjelenésekor még egyszer utoljára fellángolt.

E pattanásig feszült helyzetben Árokháty elveit itthon nem, csak a Jugoszláv Királyság területén élő Református Keresztyén Egyház énekeskönyvének kiadásában érvényesíthette, mely a 30-as évek legkézzelfoghatóbb eredményét jelentette. A jugoszláviai énekeskönyv szerkesztése mintegy négy évet vett igénybe. Az 1937-ben megjelent, a továbbiakra is irányt adó gyűjtemény ismertté vált az anyaországban, önálló ismertető tanulmány is megjelent róla. Különösen nagy visszhangot keltett a megújított, megreformált zsoltárkönyv. Bibliakörökben, konferenciákon, táborozásokon és egyéb egyházi alkalmakon került kézbe az énekeskönyv vagy annak anyagából válogatott alkalmi énekfűzet.

A 48-as énekeskönyv létrejöttét befolyásoló további tényezők

A belmissziói mozgalom szerepe az egyházban és az éneklésben

Az az ébredési hullám, melyet belmissziói mozgalomnak nevezünk és amelynek következtében a magyar református egyházba idegen eredetű énekek nagy számban bekerültek, már a XIX. század közepén megkezdődött. A belmisszió egyik feladata a felvilágosodás-liberalizmus-racionalizmus teológiája következtében deformált, megszürkült, szinte élettelené vált egyházi-gyülekezeti élet felébresztése, a másik a nagyvárosokba – Magyarországon elsősorban Budapestre – áramló, a falusi étellel korábbi egyházi hagyományukat és lelki alapjukat is elvesztett néprétegek közötti diakóniai (szeretetszolgálati-karitatív) és missziói munka volt.

A magyar belmissziói mozgalomra és az énekek terjedésére nézve jelentős esemény volt 1887-88 telén Alexander Sommerville skót prédikátor az Alföldet és Budapestet érintő evangélizációs körútja. Ekkor szólaltak meg először, zömében református hallgatóság előtt Ira Sankey és mások énekei hevenyészett magyar fordításban.

A nyolcvanas évek elején egy fiatal református teológus, Szabó Aladár kapcsolatba került a pesti Skót Misszióval. Egy évvel később teológus társaival és másokkal együttműködve elindult a gyermekek között a „vasárnapi iskolai” mozgalom, melynek keretében két év múlva már a főváros 11 helyén – gyülekezetekben és iskolákban – csaknem 800 gyermeket tanítottak a teológusok imádkozni, Bibliát olvasni és énekelni. 1883-ban főként újonnan fordított angolszász énekekkel megjelent a „Gyermeklant”.

A századfordulót követő évben, 1901-ben született meg a református egyházi éneklés jelenkorát meghatározó egyik legfontosabb gyűjtemény: a „Hozsanna!”. Az énekeskönyv a korábbiaknál jóval több éneket tartalmazott, köztük a hivatalos énekeskönyvből átvett zsoltárokat és dicséreteket, de ritmikus lejegyzésben. Első kiadása 202, a későbbiek bővítéssel 272 éneket tartalmaztak, mindegyiket négyszólamú kórusletétben. A gyűjtemény szerkesztője Victor János református lelkész az Előszóban előzményként megnevezi a Gyermeklant-ot és egy „újpesti vasárnapi iskola számára készült kis füzet”-et. Megemlíti, hogy a gyűjtemény a „zsoltároknál és dicséreteknél élénkebb menetű énekek”-et tartalmaz, melyek segítségével a különböző vallásos célú összejöveteleken kívül a családi éneklést is szeretné megfelelő énekanyaggal ellátni és megjegyezi, hogy örömeire szolgál az a „néhány régi magyar ének”, mellyel gazdagodhatott a gyűjtemény. Angolszász énekeken kívül itt találkozunk először az Európa-szerte ismert húsvéti kancióval (Krisztus feltámadott), és számos mai énekeskönyvünkbe is bekerült német korállal. Figyelemre méltó a Hozsanna-ban közölt forrásjegyzék és a 19 nevet felsoroló munkatársi lista is.

A „Hozsanna!” és az 1903-ban Szabó Aladár alapította Bethánia egyesület gondozásában megjelent „Hallelujah!” énekeskönyvek anyagából válogattak a nyomukban megjelent más alkalmi gyűjtemények, az énekek négyszólamú közlése pedig – a hivatalos énekeskönyv többszólamú kiadása és egyéb kórusgyűjtemény hiányában – sok helyen a mai napig meghatározza a gyülekezeti énekgyűjtemény repertoárját. A század első évtizedeiben egymás után alakultak a különböző missziói és diakóniai munkát végző egyesületek, melyek csaknem mindegyike jelentkezett hasonló tartalmú, házi sokszorosítású vagy nyomdai előállítású, legtöbbször kottát nem, csak énekszöveget tartalmazó füzettel. A kiadások számát növelte, hogy az első világháborút követően elszakított területeken – elsősorban Erdélyben – az anyaországi kiadványokhoz nehezen jutottak hozzá, így a keletkező igényeket saját maguk igyekeztek pótolni.

A kiadványok közül külön figyelem illeti azokat az összeállításokat, melyekben a széles körben ismert és közkedvelt, többnyire idegen eredetű énekeken túl a reformáció korának elfeledett énekei is megjelennek.

A történelmi kálvinizmus és az énekreformra gyakorolt hatása

Az első világháború traumáját követő útkeresési kísérletekben kapott lényegi hangsúlyt a kálvinizmus reformatori tanításának újrafelfedezése és ennek hangsúlyozása. Az öntudatára ébredő egyház kereste a kapcsolatot önmagával, a határokon túlra került reformátusokkal, a megtért és a névleges egyháztagokkal. Meg kellett keresni a kálvinista értékeket azért is, mert attól lehetett tartani: a belmissziós mozgalom egy általános keresztyénséget hoz létre és elsodorja az egyháztól a felébredt lelkeket. A történelmi kálvinizmus mozgalma Sebestyén Jenő teológiai tanár nevéhez kötődik, aki nem új irányt, csupán a tiszta reformatori teológiát kívánta ezzel felmutatni. Törekvését a régebbi szemléletet valló liberális és a missziói elkötelezettségű lelkészek közötti félreértések nehezítették. A két tábor közötti feszültséget Ravasz László próbálta meg feloldani „*az egyházat missziósítani, a missziót egyházasítani*” jelszavával.

A történelmi kálvinizmus a gyülekezeti éneklést is kálvini alapon vizsgálta. Ennek szellemében a genfi zsoltárkönyvet helyezte előtérbe, amikor a Sebestyén Jenő elnöklétével működő Kálvin János Társaság 1941. január 17-19-én IV. országos konferenciáját *Zsoltároskönyvünk az Ige mérlegén* címmel rendezte meg Budapesten. A

konvent ekkor már megindította az énekeskönyv reformmunkálatait, a Kálvin Társaság éppen ezért tűzte ki a témát.

Ezen a konferencián Sipos István „A zsoltárok helyes értékelése” című előadásában megfogalmazta az értékalapú restaurálás elvét, miközben – elsősorban teológiai-irodalmi megfontolásokból – határozottan rámutatott a korábbi énekeskönyvek hibáira. Figyelemreméltó előadásának második felében kemény kritikával illette az ébredési mozgalmak „idegen lelkiületű” énekeit, melyeket egyesek nemcsak a zsoltárok fölé helyeznek, hanem amazzal szembe is állítottak, mint az igazi kegyesség ismérveit. Kimondatlanul is a kodályi elvet vallva helyteleníti „*a vasárnapi iskolákban és az elemi iskolákban is a könnyebben tanítható, rövidebb s fülbemászó*” énekek tanítását a „*nagyobb fáradságot igénylő, súlyos dallamú zsoltárok helyett.*” Nézete szerint „*aki a zsoltárokat gyermekkorában nem tanulja meg, ... az igazán később sem fogja azt megtanulni soha.*”

A tömegbázist maga köré gyűjtő történelmi kálvinizmus mozgalma az egyházi éneklésre is pozitív hatással volt, különösen Karácsony Sándor elnöklete alatt működő Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetségen (MEKDSz) keresztül, melynek éneklését – akkoriban – a református genfi zsoltárok ismerete és használata jellemezte. A MEKDSz bibliakör összejövetelein sorra vették a zsoltárokat és megtanulták azokat ritmikusan énekelni. A MEKDSz mellett a református diákság életében meghatározó szerepet játszott egy másik diákegyesület is, a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége (SDG), mely 1921 nyarán Siófokon bontott zászlót. A szövetség programjában a történelmi kálvinizmus föllevenítése és az öntudatos nemzeti élet megeremtése állt. Ennek teljes mértékben megfelelt a magyar népi kultúra és a genfi zsoltárok világa, mellyel Balla Péter népzene kutató ismertette meg az SDG tagságát. Balla Péter a mozgalommal 1937-ben került kapcsolatba és a diákszövetség énekügyi titkáráként itt találta meg igazi munkaterületét. A népdal és az egyházi ének iránti kettős elkötelezettségét tanúsítja a Református Ifjúsági Mozgalom nevében kiadott, 40 népdalt és 10 egyházi éneket tartalmazó Kis magyar daloskönyv, mely egyben a trianoni határokon átnyúló kézfogás és kapcsolatkeresés szimbólumává is vált.

Balla Péter főszerepet vállalt az SDG szárszói konferenciáinak szervezésében is. Az esti tábortüzeknél zengő közös éneklés, a zsoltárok és a népdalok szeretete formálta valódi közösséggé a résztvevőket. 1940 nyarán olyan énekkonferenciát is rendeztek, melyen délelőtt az egyházi éneklés, délután a népzene témakörében hangzott el egy-egy előadás. A délelőtti előadásokat Csomasz Tóth Kálmán tartotta.

Istentiszteleti rendtartás megújítása és az énekeskönyv

A Magyarországi Református Egyház istentiszteleti rendtartásának egységesítésére irányuló törekvések az 1881-es Debreceni Zsinatot követően az egyház alkotmányjogi egységének megalkotása után jelentkeztek. Mivel az első világháborúig elkészült javaslat a háborúban megsemmisült, a munkát szinte előlről kellett kezdeni, ráadásul Erdély elszakadásával két külön vonalon. A magyarországi munkákat ezt követően Ravasz László irányította, az erdélyi liturgiareform pedig Makkai Sándor nevéhez fűződik.

Ravasz László 1921-től 1948-ig tartó, közel két évtizedes püspökségét az egyház teológiai-igehirdetési megtisztulása, belső és külső megerősödése, elsősorban a főváros református életének kialakulása (hét új gyülekezet szervezése, templomok épülése) mellett az országosan is meghatározó istentiszteleti rendtartás megalkotása jellemezte. A Református Egyházi Könyvtár soron kívüli számaként 1927-ben megjelent „Ágenda”-ban

a liturgiai munka előtörténetét követően a református istentisztelet alapelveivel foglalkozik. Ravaszt nem a keresztyén liturgika őstörténete és annak református megfelelései foglalkoztatják. Nem elsősorban az ének és a zene istentiszteletben betöltött szerepéről írott gondolatai az irányt mutatóak, hisz tapasztalat és megfelelő ismeretek híján, csupán kora egyházi gyakorlatából kiindulva ebben a kérdésben nem mondhatott lényegesen újat.

Az ének istentiszteleti szerepéről írott gondolatai – melyek szerint az csupán imádság, nem lehet az igehirdetés része és csak unisono szólalhat meg –, arról tanúskodnak, hogy Ravasz László csak az akkori gyakorlat szerinti strófás éneklésben gondolkodott. Ez természetes, hisz liturgiátörténeti ismeretek és megfelelő források kellő ismerete híján akkor még fel sem merülhetett a szertartási éneklés kérdése. Ravasz László az egyházi zene kultikus jellegét – vagyis az egyházi műzene liturgikus szerepét – sem ismerte el, az szerinte csak egyházi ünnepélyekre, vallásos összejövetelekre alkalmas kulturális műsor lehet. Részben itt is igazat adhatunk vélekedésének, hiszen a Händel és Bach műveivel kezdődő, akkor játszott oratórikus repertoár nagy része valóban szétfeszíti mindenféle liturgia kereteit. Mindezeket azért kellett itt megemlítenünk, mert *a több mint hét évtizede használatos Ravasz-féle agenda alapelvei a református köztudatba mélyen beivódtak és a ma immár többszörösen aktuális református ágendareform sarkalatos zenei-liturgiai kérdéseit alkotják.*

Az istentiszteleti kultusról vallott felfogás a Ravasz-ágenda egyik legfőbb jelentősége. A keresztyén kultusról szólva hangsúlyozza, hogy az nem „tanítói vagy térítői intézmény”, hanem „kifejező cselekmény”, mely „fokozza a kifejezést kereső érzelem erejét.” Világos határvonalat húz a szerinte csupán gyönyörködtető, öncélú művészet és a kultusz között. Utóbbi szerinte „a legpraktikusabb dolog a világon, mert az életet alakítja át az Isten dicsősége szolgálatában.”

Ki kell azt is emelnünk, hogy Ravasz nagy súlyt helyez a gyülekezet aktivitására is, mely a mai református istentiszteletnek igen lényeges problémája. Mindkét említett fejezetben érinti a kérdést, miszerint „*a kultusból csak az hoz haza valamit, aki vitt is oda valamit*”, a másik helyen pedig az aktivitás eszközeként első helyen nevezi meg az éneklést, majd az imádságot, a bibliaolvasást és a „*a beszéd figyelő feldolgozása*”-t.

Az Ágenda bevezetőjéből az egyházi év ismertetésére is érdemes odafigyelni. Ravasz nemcsak az üdvtörténet fő ünnepeit és egyáltalán az ünnep jelentőségét írja le, hanem szól az ünnepkörökről és az egymás után következő vasárnapok rendjéről is, amely jóval változatosabb szerkezetű, mint a mai református gyakorlat.

A IV. Budapesti Zsinat 1929-ben megállapította az istentiszteleti rendtartás végleges formáját, amely egy évvel később (1930-ban) megjelent. Két évtized múlva, a II. világháborút követően újabb liturgiai reform indult az 1930-as agenda átdolgozása és továbbfejlesztése érdekében. A debreceni és a budapesti teológiáról 1948-ban kiinduló kezdeményezéseket megelőzve Csomasz Tóth Kálmán már 1946 őszén foglalkozott a liturgia és az éneklés kapcsolatával.

Csomasz Tóth szerint az énekreform olyan liturgiai reformmal teljesezhet ki, mely a genfi példán túl a magyar reformáció gazdag liturgiájáig nyúlik vissza. Nemzetközi tapasztalataira utalva mintául ajánlja a külföldi evangéliumi egyházak körében bontakozó liturgiai törekvéseket, melyek a gyülekezeti ének megújulásával, ezzel együtt lelki gazdagodással is járnak.

A gyakorlati kérdésekben Ravasz Lászlóhoz hasonlóan szorgalmazta a gyülekezet tevékenyebb részvételének biztosítását, „sokkal több, és egyrészt az istentisztelet alkatrészeihez simulóbb, másrészt az egyházi év alkalmai és az ezeknek megfelelő igehirdetés hangsúlyozására is alkalmasabb éneklést”. A kötött részek között a bűnvalló imádságot, az Apostoli Hitvallást, a Confiteor-Kyrie, Absolutio-Gloria részeket említette. Igen fontos az 1946. novemberi előterjesztés két befejező pontja. Az első az énekepertoár használatának kérdéseivel foglalkozik és azt a figyelemreméltó megállapítást teszi meg, hogy egy sokrétű és viszonylag nagy mennyiségű énekepertoárt csak tervezett és bizonyos mértékig meghatározott, kötött rendszerben lehet megfelelően kihasználni. Csomasz Tóth Kálmán itt az énekepertoár a perikóparend és az egyházi év kapcsolatáról szól, ezen elvek első lépcsőben történő fakultatív bevezetéséről, majd későbbi, bizonyos értelemben kötelező alkalmazásáról. Többek között az alábbiakat írja:

„Ennyire változatos, és tartalmának jelentős részében ennyire ismeretlen énekeskönyv anyagát a mai átlagos magyar református gyülekezet [...] semmiképpen sem tudja kellőképpen kimeríteni, kihasználni. Evégből talán nem volna célszerűtlen meggondolni, hogy mimódon lehetne elősegíteni, sőt bizonyos mértékig előírni énekeinknek a mindenkori és mindenfajta istentisztelet rendjében való mentől változatosabb és teljesebb kiaknázását. [...] Célszerű volna valamilyen zsoltárperikópa rendet kidolgozni, egyelőre fakultatíve. Ennek kerete módot nyújtana arra, hogy minden homília istentisztelet ... rendjében állandó helyet nyerjen a zsoltáréneklés [...] Úgy is történhetik ez, hogy amikor a derekas ének nem zsoltár, akkor a prédikáció előtt kellene valamely, mégpedig kevésbé ismert dallamú zsoltárnak esetleg nem is egy, hanem két versét énekelni, az egyházi évnek megfelelő beosztás és előírás szerint. Mindenfajta istentiszteletre, temetésre is ki lehetne dolgozni a változó, de kötött és a teljesen szabad éneklés helyét és rendjét. Az előbbinek már említett módon elkészítendő tervét bizonyos határidőig fakultatíve bevezetni, ennek letelte után egységesen kötelezővé tenni.”

Az énekeskönyvet véglegesítő ülés 1948. március 4-i jegyzőkönyvében olvasható Ravasz László és Makkai Sándor véleménye, miszerint a próbaénekeskönyvbe ne kerüljenek be olyan szövegek – a liturgia rendje, kötött szövegek, úrvacsorai kérdések és a katekizmus szövege – melyek a megalkotandó liturgiai reform során még változhatnak. Erre a reformra számítva került be viszont az énekeskönyvbe néhány, a megújított liturgiába szánt állandó ének. (Kyrie, Sanctus, Gloria Patri, ld. 176–178. dics.) Az énekeskönyv próba-jellegét nemcsak a nagy mennyiségű új énekanyag miatt kapta, hanem az istentiszteleti rendtartáson még folyamatban lévő munkák miatt is, melyet követően az 1951-ben újraválasztandó zsinaton véglegesítették volna az énekeskönyvet. Makkai Sándor halála és Ravasz László egyházvezetéséből történt eltávolítása azonban hamarosan megakasztotta a kedvező folyamatokat, ezt követően pedig az istentiszteleti reform ügye 1951-ben hivatalosan is lekerült a napirendről.

A régi énekeskönyvek anyagának megismerése

A református himnológia atyjának nevezett Kálmán Farkas, a protestáns énekügy lelkes kutatója tanulmányozta át először az akkor ismert régi énekeskönyveket. 1881 és 1884 között írt többek között a Batthyány, a Nagydobszai és Kecskeméti graduálról, Bornemissza énekeskönyvéről, a Bártfai és az Öreg Debreceni énekeskönyvekről. Saját kezű bejegyzései ma is megtalálhatók a margón, lapszéleken, de minden lelkesedése ellenére sem tudta értékelni a többszáz évvel korábbi, a kor ízlésétől meglehetősen idegen dallamokat. Az „Új világosság” dallamát „érthetlen”-nek, a „Ne hagyj elesnem”

melódiáját „gyenge dallam”-nak, a Cantio Optimát (Mindenek meghallják) „dallamtalan dallam”-nak minősíti. Hasonlóképpen ítélkezik például a Dies est laetitiae (Dicséretes e gyermek), a Nékünk születék mennyei király, a Szent vagy örökké és számos más dicséret dallamáról; a Semmit ne bánkódjál mellé ugyanakkor ezt a megjegyzést írja: „igazi szeméten heverő gyöngy! és ilyeneket is el tudtak hagyni.” A nyolcvanas évek második felében, az énekügyi munka megtorpanásakor Kálmán Farkas is visszavonult, mert egyre céltalanabbnak látta a megkezdett munkát. 1891-ben újból tollat ragadott, hogy nézeteit, mint korábbi némaságának okát a nyilvánosság előtt kifejtse. Írásának egyik figyelemre méltó mondata: „vegyük vissza az eltemetett, elfeledett régi magyar dallamokat.” Harcostársat is talált Nagy Ignác kölkedi lekipásztör személyében, aki szintén az összes zsoltár és régi dicséretes megtartása mellett tört lándzsát.

Az egyházban folyó énekügyi munka ténylegesen nem számolhatott az elhagyott protestáns énekörökséggel az irodalomtudomány szépen gyarapodó eredményei ellenére sem. Pedig református lekipásztörök is jelentős munkásságot végeztek e téren. Egyikük, Szilády Áron a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként 1877-ben indította el a Régi Magyar Költők Tára kiadását, melyből 1912-ig hét kötet meg is jelent gondozásában. Ugyancsak ő rendezte Szegedi Gergely 1569-es énekeskönyve betűhív kiadását sajtó alá. Az énekek használatához azonban a dallamokkal, a szöveges énekeskönyvek ad notam utalásaival és a sokszor nehezen megfejtendő kottákkal is foglalkozni kellett volna.

Az alapvetésen kívül a korai kutatások eredményei közé sorolható, hogy egy-egy dallam itt-ott fölbukkant énekgyűjteményekben a XIX–XX. század fordulóján, néhány éppen a „Hozsánna!” énekeskönyvben. A Jugoszláviai énekeskönyvbe Árokháty Béla és munkatársai számos régi éneket vettek fel, de azok átfogó feldolgozása nem történt meg.

A régi himnológiai anyag módszeres felkutatásával a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságon belül alakítandó himnológiai csoport foglalkozott volna Árokháty és Schulek Tibor vezetésével. Ez a munka nem indult el, de vele párhuzamosan vagy ahhoz kapcsolódva az evangélikus egyház megbízásából Schulek Tibor és Sulyok Imre immár szervezett gyűjtőmunkát kezdtek el. E munka eredménye lett a 127 éneket tartalmazó Régi Magyar Istenes Énekek, mely függelékének jegyzetanyagával alapos munkáról tanúskodik. Csomasz Tóth Kálmán énekeskönyve és kutatásai előtt nem készült ilyen átfogó válogatás a régi énekanyagból.

Az énekeskönyv szerkesztési munkáinak megindulása

Az 1937-es egyházzenei konferencia és a Jugoszláviai énekeskönyv megjelenése tekinthető a mai énekeskönyvünk szerkesztési munkálatai előkészítésének. A hivatalos munkát az egyház már addig is működő énekügyi bizottságának újjászervezésével lehetett megindítani. A teológiai, irodalmi és zenei albizottságot megalakító testület előadója Árokháty Béla lett, tagjai Ádám Jenő, Karácsony Sándor, Jékely (Áprily) Lajos és Vikár Sándor voltak. A bizottság előadójává Árokháty Bélát választották.

Az érdemi munkát az énekügyi bizottság 1940. június 13-án tartott ülésétől számíthatjuk, ahol Ravasz László így nyilatkozott: „A megtisztított egyházban a gyülekezeti ének imádság, igehirdetés és hitvallás, ugyanakkor pedig az istentiszteletnek egy olyan része, amelyen leginkább megmutatkozik az igazi művészet. ...az énekeskönyv színvonala mutatja az illető egyház kegyességének és műveltségének színvonalát.” Tartalmi szempontból az énekanyag megújítását a múlt és az egyetemes értékek beemelésével jelölte meg: „Az evangélium által megihletett egyházi zenének tiszta református ága sok olyan kincset termelt, amelyet nem szabad nélkülöznünk, és nem

tudom, hogy három és fél évszázad alatt énekeskönyvünk zeneművészeti része nem szenvedett-e olyan romlásokat, amelyeket okvetlenül ki kellene küszöbölni."

Ezen az ülésen elhatározták az 1921-es énekeskönyv teljes szöveganyagának teológiai és irodalmi szempontú kritika alá vételét. A teológiai vizsgálatot Révész Imre végezte el, az irodalmi szempontot Karácsony Sándor képviselte. Árokháty a himnológiai kutatás megkezdését és a munkához szükséges külföldi szakkönyvek beszerzését szorgalmazta.

A megújítási munkák hírére a közvélemény is megmozdult. Hozzászólások, cikkek jelentek meg az egyházi újságokban. Az énekügyi bizottság elhatározása alapján részletes kérdőív készült az általánosan használt énekanyag és az énekléssel kapcsolatos igények, javaslatok felmérése céljából. A kérdőívek feldolgozását még 1941 nyarán elkezdte Karácsony Sándor és Árokháty Béla, aki ezt a munkát már nem tudta befejezni a következő év márciusában bekövetkezett halála miatt. Utódaként Vikár Sándor és Ádám Jenő neve merült fel, kik közül végül az utóbbira esett a választás.

1943 februárjában a Konvent elnöksége „zártkörű konferenciát rendezett a megújítandó énekeskönyv alapvető, főként zenei problémáinak tisztázása céljából.” Itt Karácsony Sándor ismertette a feldolgozott kérdőívek tanulságait. Ádám Jenő, Balla Péter, Sulyok Imre és Vikár Sándor mellett itt szerepel először előadóként Csomasz Tóth Kálmán neve, aki az énekanyag megrostálásának szempontjait foglalta össze.

Az énekügyi konferenciát követően Révész Imre javaslatára Csomasz Tóth Kálmánt bízták meg az énekeskönyvi munkák folytatásával. Míg Árokháty figyelme inkább a genfi zsoltárra irányult, Csomasz Tóth Kálmán elsősorban a magyar protestáns énekkincs nagy figyelmet és tudást igénylő, tudományos értékű feldolgozására helyezte a hangsúlyt. A himnológiai munka alaposabb és elmélyültebb végzése érdekében csurgói gyülekezetébe segédlelkész kirendelését kérte, hogy a tudományos munkára több szabadsága legyen. Későbbi beszámolója szerint 1943-44-ben végzett munkája eredményeképpen kartotékrendszerbe került az énekeskönyvekben legalább egyszer megjelent több mint 1300 ének és ennek alapján az énekek különböző tematikus csoportosítása káté-témák, metrikai, dallami és az idegen eredetű énekek esetében nyelvi szempontok szerinti rendezésben. Szintén kartotékrendbe került több mint 250, a XVIII. század végéig megjelent énekeskönyvi dallam azok közeli, vagy távoli variánsaival együtt, végül összegyűjtötte az énekeskönyvbe felvehető, már lefordított, vagy még fordítandó külföldi eredetű énekeket. Mindezekkel együtt rendszeresen publikált a nagyközönség számára egyházi folyóiratok hasábjain.

A kutatómunkát a világháború eseményei szakították félbe. 1944. december 1-én a közeledő front elől családjának biztonságát keresve elhagyta Csurgót. A polgári közlekedés akadozása miatt kórházlelkészként egy kórházvonattal szándékozott Pápára eljutni. A vonat úticélját azonban menetközben kétszer is módosították, végül az egész szerelvény a felső-bajorországi Coburgba érkezett a lelkészcsaláddal együtt. Innen csaknem másfél évvel később, 1946. május közepén tudott Magyarországra visszatérni.

A visszatérést követő nyári hónapok a megváltozott egyházi és politikai viszonyok közé visszailleszkedéssel telnek. Miközben az akaratán kívüli külföldre távozás következtében feléje irányuló vádak alól sikerült magát tisztázni, megpróbálta az énekeskönyvi munka folytatását is előmozdítani. A függetlenített közegyházi alkalmazás lehetőségét a nehéz idők miatt még Révész püspök pártfogásával sem lehetett kieszközölni, így Csomasz Tóth Kálmán családjával visszatért Csurgóra.

A csurgói parókia megrongálódása következtében csaknem minden könyve és jegyzete odaveszett. Szerencsére a korábbi kutatásait rögzítő jegyzetek megmaradtak, mert ezeket Csurgóról távozásakor magával vitte, de hangszer, énekeskönyvek, lexikonok és kézikönyvek nélkül kellett most tovább dolgoznia. Amerikai barátaihoz írt leveleiben próbált segítséget kérni a tudományos munka további folytatásához szükséges legfontosabb énekeskönyvek és szakkönyvek beszerzése ügyében.

1946 őszén vette kezdetét az énekeskönyv szerkesztésének második – az elsőhöz képest minden bizonnyal nehezebb – szakasza. A szerkesztés három fő szempontja ez volt:

- 1.) A hitvallásos-teológiai szempont szerint az énekszövegeknek a reformátori teológián kell alapulniuk.
- 2.) Az irodalmi szempont a nyelvújítás előtti magyar nyelvet részesíti előnyben. A régi szöveg csak akkor változtatható, ha magyarázat nélkül ma már érthetetlen. Egyébként a régi kifejezések sokszor sokkal erőteljesebbek, kifejezőbbek és gazdagabbak a mainál.
- 3.) A zenei szempont a régi egyházi hangnemeken nyugvó, valamint a magyar múltban gyökerező népi és históriás-történelmi dallamokat részesíti előnyben.

Az evangélikus-református himnológiai együttműködés a Schulek Tiborral való kapcsolatra épült, egyrészt a közös énekanyag megállapítása és az egyes énekek közös szövegi és dallami alakjának rögzítése, másrészt a közös egyházzenei munka jövőbe mutató terveinek témájában. Említést érdemelnek még a liturgiai-zenei kérdések közös vizsgálatáról, különös tekintettel a két egyház szétválása előtti, közös magyar reformációs istentisztelet elemeinek felélesztéséről megfogalmazott szándékok.

Az 1946 őszén újjáalakult szerkesztőbizottság tagjait a két püspökön kívül Ádám Jenő, Áprily Lajos, Karácsony Sándor, Képes Géza és Czeglédy Sándor, előadóként Csomasz Tóth Kálmán alkotta

Az énekeskönyv végleges formájának kialakításáig még több fontos és kényes kérdést kellett megoldani. Az egyik központi kérdés az volt: mi kerülhet be a missziói énekeskönyvek nagyon heterogén anyagából? Csomasz Tóth Kálmán a belmissziói mozgalom két meghatározó személyiségével, Czakó Jenő vallásoktató lelkésszel és Ecsedy Aladár esperessel vette fel a kapcsolatot. Czakó Jenő különböző missziói egyesületek vezetőségében vett részt, és már egy évtizede azon fáradozott, hogy az újonnan megjelenő külföldi énekek nívós magyar szöveggel kerüljenek be a különböző konferenciái füzetekbe. A próbaénekeskönyv szerkesztője a Hallelujah-énekek és magyar szerzők énekeinek kiválasztásában kérte Czakó Jenő tanácsát. Hasonló kéréssel fordult már korábban Ecsedy Aladárhoz, akinek ugyancsak ez év őszén jelent saját szerkesztésű énekfüzete. Mindkét megszólított személy megtette ajánlását, Ecsedy Aladár több mint száz Halleluja-éneket talált átvételre alkalmasnak.

Csomasz Tóth Kálmán az újabb szerzésű külföldi énekek számát 40-50 énekben maximálta. A jugoszláviai énekeskönyvhöz hasonlóan hasonlóan eleinte ő is külön „Ébredési és lelki énekek” fejezetcímet tervezett. Az onnan átvett 21 dicséret végül nagyrészt az énekeskönyv különböző fejezeteibe került szétosztva, így a 1947-es őszi tervezetben az Evangélizációs alkalmakra cím alatt már csak 15 ének címe sorakozott. A véglegesítéskor a némileg megváltozott, de számszerűleg megmaradt énekcsoport mégsem önálló fejezetként, hanem 457. és 471. számok között „A háládatosságról és megtérésről” címet viselő fejezetben nyert elhelyezést.

Egy másik sürgető feladat az idegen eredetű énekszövegek fordítása és újabb vagy javított szövegvariánsok elkészítése volt. Ebben a munkában főleg Áprily Lajos közreműködött, de a legtöbb szövegigazítást, átdolgozást és jó néhány új vagy újabb fordítást Csomasz Tóth Kálmán maga végzett. A munkatársak között eleinte Gyökössi Endre és Révészné Váró Margit neve is szerepelt. Az énekszövegek fordításának és átdolgozásának szempontjait Csomasz Tóth Kálmán e cím alatt írásban foglalta össze. Ebben a szöveg nyelvi és költői eszközeire vonatkozóan a népi nyelv és a XVI–XVII. század régi énekköltésének stílusát tartja irányadónak.

1947 őszén a Konvent missziói bizottsága az új énekeskönyv elkészültéig használandó missziói gyűjtemény kiadására tett javaslatot. Ezt az énekügyi bizottság is elfogadta és Balla Péter konventi missziói titkárt bízták meg a gyűjtemény szerkesztésével. Ez a kiadvány hivatalos missziói énekeskönyvként igyekezett a nyomában megjelenő énekeskönyv új anyagát megismertetni. Áthidaló megoldást jelentett a kortárs-énekek sokat vitatott kérdésében is, mert ebben helyet kaphattak „Sztárai-társaság SDG” felirattal Kálmán Lajos, Csomasz Tóth Kálmán és Balla Péter énekei. Ezek a dallamok azzal a szándékkal születettek, hogy az akkor legtisztább népzenei stílusnak tartott pentatónia is jelen legyen a magyar egyházi énekanyagban.

Az 1948 őszén megjelent *Kis énekeskönyv* 15 genfi zsoltáron kívül 30 régi magyar, 29 régi 34 újabb idegen eredetű éneket előlegez meg az új énekeskönyv anyagából.

Minden közös munkával készülő alkotás elkerülhetetlen kompromisszumok elfogadása nélkül. Különösen érvényes ez egy országos használatra készült gyűjteménynél, melynél sokféle összetételű és igényű közösség sokféle szempontja között kellett irányt mutató koncepcióval időtálló, évtizedeken keresztül használható énekeskönyvet létrehozni. A vélemények, kívánságok közötti különbségek a végleges döntés idejéig sokszor megoldhatók, áthidalhatók, ellenkező esetben azonban ekkor megkerülhetetlen feszültségforrássá válnak. Így volt ez a próbaénekeskönyv szerkesztésének utolsó hónapjaiban is. Bár a nyomdai előkészítés még 1948 tavaszán elkezdődött, az 1948. október 31-i bevezetővel ellátott énekeskönyvet különböző nehézségek (pl. papírhány) miatt csak 1949 nyarának végén vehették kézbe a gyülekezetek.

A GENFI ZSOLTÁROSKÖNYV

Kálvin és a zene - tisztázandó kérdések

Bódiss Tamás: Kálvin és a zene

avagy a kálvini liturgiai-zenei elvek az újabb adatok és kutatások tükrében.

Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről.

Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára Debrecen, 2011

A genfi zsoltárkönyv születéséről és Kálvin szerepéről alkotott képünket a mai napig Orentin *Douen* másfél évszázados nézetei határozzák meg. Csomasz Tóth Kálmán 1950-ben írt himnológiai kézikönyve¹⁵ alapozta ezt meg számunkra. Neves himnológusunk egy sokkal kevésbé ismert, de annál jelentősebb tanulmányban már 12 évvel később

¹⁵ A református gyülekezeti éneklés Bp. 1950, <http://egyhazzene.reformatus.hu/index.php?id=116>

ismereteink felülvizsgálatát javasolta: „... az lenne a mai református teológia feladata, hogy a múltban és a jelenben érvényes szempontok és kérdések újrafelvetésével s a mutatózó eredmény objektív mérlegelésével válaszoljon a kritikára, vagy ott, ahol szükséges, konkrét formában fogalmazza újra és indokolja meg a református egyház mai elvi és gyakorlati álláspontját.”¹⁶

A szembenézést és az elfogulatlan vizsgálódást – mely azóta sem történt meg – több tényező is nehezíti. Az egyik a bennünk élő, leginkább személyes úton szerzett református hittapasztalat. Ez a többségében családi, gyülekezeti körben szerzett identitástudat a velünk élő nemzedékek vallási szokásait, hitét, meggyőződését őrzi. Ezeket tartjuk magunkénak, ez a mi református önismeretünk és gyanakodva, idegenkedve szemléljük már megszakadt hagyományok felélesztési kísérleteit. Érthetően sokakat megzavart, amikor néhány évtizede Huszár Gál énekeskönyvei, az Eperjesi Graduál és más kiadványok hozzásegítettek bennünket ahhoz, hogy megismerjük a korai magyar reformáció istentiszteleti életét és annak liturgikus gazdagságát. Mindenki megfordult a kérdés: vajon hogyan egyeztethető ez a kálvini genfi gyakorlattal?

A szembenézést nehezítő másik tényező saját világunk és gondolkodásmódunk múltba vetítése. Amikor az elmúlt századokat próbáljuk megismerni, akkor nagyon könnyen saját logikánk diktálta, szinte észrevehetetlen evidenciák alapján értékelünk. Ilyen például az orgona használatának kérdése, mely fél évezreddel ezelőtt egészen más volt, mint ma.

Hogy a maga valóságában lássuk és helyesen értékeljük Kálvin helyzetét és lehetőségeit, nem elég csupán tanításait ismernünk. Tudnunk kell a történeti körülményekről is, különösen azokat az előzményeket, melyek még az ő odaérkezése előtt történtek.¹⁷

Eltörölte-e Kálvin a misét?

A kálvini reformáció egyik legfontosabb jellemzőjének tartjuk, hogy a reformátor az egyházi élet és az istentisztelet minden mozzanatát a bibliai alapokra építette, ezért szakított a középkori egyház liturgiai hagyományaival. Történelmi tény azonban, hogy nem Kálvin törölte el a misét Genfben. Ezt még az ő odaérkezését megelőző évben a városi tanács döntötte el.

A középkor folyamán még fontos kereskedőváros gazdasági jelentőségét a reformációhoz közeledve fokozatosan elveszítette és erős függésbe került a katolikus Savoya családdal. A város elsősorban függetlenségének kivívása érdekében kereste a Svájci Konföderáció – főleg a reformációval rokonszenvező Bern – politikai és katonai segítségét. Bern első lépésként Guillaume Farel teológust küldte Genfbe, akinek biztatására a városi tanács 1535 nyár elején határozatban törölte el a katolikus misét.

Kétségtelen, hogy a genfi tanács eme döntése elsősorban politikai és nem vallási indítékú volt. A város ezzel még nem a reformáció mellett döntött, hanem az idegen befolyástól igyekezett megszabadulni. Egy évvel később, 1536. május 24-én a képviselő testület megesküdött, hogy „ettől kezdve az evangélium törvénye és Isten ígéje szerint fognak élni, véget vetve minden pápista visszaélésnek.” Az előzmények ismeretében azonban még ezt a mozzanatot is jelentős mértékben a politikai-függetlenségi akarat

¹⁶ Új dokumentumgyűjtemény a hugenotta zsoldár történetéhez. (Pidoux, Pierre: Le Psautier huguenot du XVIe siècle, vol. I-II. Bâle, 1962) Theologiai Szemle VI (1963) 357 skk. valamint Hagymány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai... Bp, 2003 416 skk

¹⁷ Alister McGrath Kálvin-monográfiája részletesen ismerteti az előzményeket és a történeti helyzetet.

megnyilvánulásának kell látnunk. Bármennyire is meglepő, Kálvint nem elsősorban az evangélium hirdetése miatt kellett Farelnak a városban maradásra kényszeríteni, hanem mert a korábbi rend eltörlését követően már az anarchia jelei kezdtek mutatkozni a városban. Farel az Institutio szerzőjeként ismerte a szisztematikus, rendszerező, jogászai gondolkodású Kálvint és ismerte remélte, hogy rendet és új rendszert teremtenek a városban.

Kálvin tehát kész helyzetet kapott Genfben. Nem volt egyházszervezet, nem volt istentisztelet és nem volt ének sem. Mindent újra kellett teremteni.

Az 1538-tól 1541-ig tartó strasbourgi száműzetés adott alkalmat arra, hogy látókörét szélesítve felnőhessen a feladathoz: a genfi istentisztelet újjáteremtéséhez. A strasbourgi liturgia – melyben lehetővé vált a hetenkénti úrvacsora – három nagy egységből állt. Az első részben a kötött elemek domináltak (, tízparancsolat ének, bűnvalló imádság, bűnbocsánat hirdetése), a másodikban az igehirdetés és imádság, a harmadikban pedig az úrvacsora állt a középpontban. Ez a liturgia 1542-ben jelent meg nyomtatásban Genfben *„Az egyházi könyörgések és énekek alakja a sákramentumok kiszolgáltatásának és a házasság megszentelésének módjával együtt a régi egyház szokásai szerint”* címmel, melyben a genfi körülmények miatt egyszerűsítette a strasbourgi rendet.

Az 1545. évi, újabb kiadás bevezetőjében Kálvin maga foglalta össze az istentisztelet belső logikáját: *„Bűnvallással kezdjük, amihez a Törvény és az Evangélium feloldozó verseit tesszük hozzá. ... Ezzel bizonyosságot nyertünk arról, hogy Jézus Krisztus Önmagában az igazság és az élet ... mi Ő általa igazulunk meg és általa nyerjük az új életet... Ezután zsoltárokat, dicséreteket énekelünk, olvassuk az Evangéliumot, megvalljuk hitünket és szent áldozatként felajánljuk magunkat és adományainkat ... az Evangélium olvasása és prédikálása, valamint a hitünk megvallása által megelevenítve és felbuzdítva életet nyerünk... Mindebből következik, hogy imádkoznunk kell minden ember üdvösségéért és azért, hogy a Krisztus élete hatalmasan bennünk legyen. A Krisztus élete azt jelenti, hogy keresi és megtartja azt, ami elveszett. Ezért kell nekünk minden emberért imádkozni. Mivel pedig ebben a sákramentumban valóságosan megkaptuk Jézus Krisztust... lélekben és igazságban imádjuk Őt és az Eucharisziát mély tisztelettel fogadjuk. Az egész misztériumot dicsőítéssel és hálaadással fejezzük be. Mindez megegyezik az ősegyház, az apostolok, a mártírok és a szent atyák istentiszteletével...”*

A leírás nagyon hasonlít Huszár Gál 1574-es Komjáti Graduáljának karácsonyi istentiszteletet bevezető magyarázatához. A két reformátor indoklása szinte szó szerint egyezik, ahogyan az ősegyházra és az apostoli hagyományra utalnak.¹⁸ Kálvin leírásában is nagyon jól felismerhető az ősi keresztyén liturgia szerkezete. Nemcsak annak állandó részei (Kyrie, Gloria, Credo stb.), de a „magunk felajánlása”, az adományok rendje és az általános könyörgő imádság is inkább a klasszikus liturgiával van összhangban, mint mai református rendünkkel.

Megállapíthatjuk, hogy Kálvin olyan liturgiát és olyan egyházi éneklést teremtett, mely lényeges pontokon a keresztyén egyház ősi hagyományait vette mintául.

¹⁸ Huszár Gál így ír: *„Ha az VR Iesusnac szentséges Vaczorait ki szolgáltattyc, a Regi Anyaszentegyhaznac rend tartasat követuén, ilyen modon valo Isteni diczereteckel élünc.”* A nevezetes szöveg – kommentárokkal – több helyen is olvasható. Lásd Csomasz Tóth Kálmán: Huszár Gál énekeskönyvének úrvacsorai liturgiája. Hagyomány és haladás. 292–309. A tanulmány eredeti megjelenése: Református Egyház VII (1955) 342–348, valamint: Bódiss Tamás: Graduáléneklés egykor - és ma? Zsoltár IV/2 9–10

Ellentétes-e a XVI. századi magyarországi és a genfi reformáció?

A korai magyar reformáció liturgiai-zenei megítélése miatt is fontos pontosan látni a genfi és a magyar reformáció istentiszteleti és éneklési szokásainak különbözőségét. Magyarországon a török hódoltság következtében meggyöngült a római egyház, így a reformáció tanai szinte nagyobb akadály és feszültségek nélkül érvényre juthattak. A hódoltsági területeken jórészt olyan papok maradtak, akik a reformáció híveivé váltak – ilyen volt pl. Dévai Bíró Mátyás és Sztárai Mihály. Az istentisztelet rendjében ennek következtében jó ideig – amíg volt aki azt énekelte és vezette – megmaradtak a középkori liturgia hitvallásilag elfogadható alapelemei annak anyanyelvre fordított, egyszerűbb zenei anyagával, melyet a többnyire a kéziratos graduálok őriztek meg.

A genfi reformációhoz sokkal inkább hasonlított történelmünkben a török kiűzése utáni időszak, mely az ellenreformáció és a Habsburg befolyás megerősödése miatt a vallási függetlenségi törekvések mellett politikai szabadságharcot is kiváltott Thököly, majd Rákóczi vezetésével. Ebben az időben – az erőszakos katolizálási kísérletek miatt – a genfihez hasonlóan sokkal erősebb volt a római mise és az ahhoz tartozó elemek elutasítása.

Összegezve: a genfi egyház zenei és liturgiai életét az új kezdet határozta meg annak minden szabadságával és kötöttségével együtt. Magyarországon nem kellett mindent újra kezdeni, hisz a reformáció oldalára állt papok és szerzetesek anyanyelvűvé és biblikussá formálták az istentiszteletet. Nincs okunk tehát szégyenkezni és megtagadni a magyar reformáció liturgiai és zenei örökségét csak azért, mert Genf városában – történelmi okok miatt – másképp, radikálisabb módon valósult meg a reformáció.

Lehet-e kórusének és műzene a kálvini egyházak istentiszteletében ma?

Az anyanyelvű, gyülekezet ajkára szánt új zsoltárének, mely Kálvin elképzelései szerint született, saját korának zenei talaján fogant. A XVI. században a főúri és királyi udvarokon kívül egyre fontosabb tényező lett a növekvő jómódú városi polgárság és annak anyanyelvű zenekultúrája. A reneszánsz társasági élet alapvető eleme volt a versben megszólaló ének, a társas éneklés és zenélés. 1520 után a francia világi műzenében az akkordikus-deklamációs jellegű négyszólamú „párizsi chanson” vált uralkodóvá, mely kiválóan alkalmasnak bizonyult a reneszánsz versek megzenésítésére.¹⁹ Ez lett a hugenotta-zsoltár zenei alapja. A Sorbonne-on jogot és teológiát tanuló Jean Calvin (vagy ahogy később magát nevezte: Calvin) kétségtelenül ismerte az ünnepektől udvari költő, Clement Marot líráját. Kezdetben – az 1539-es strasbourgi zsoltárkönyvben – még csak társszerzőnek hívta, Genfben visszatérésekor azonban teljesen rábízta a bibliai zsoltárok verseibe foglalását.

A zsoltárdallamok világi eredete miatt azonban Kálvin szigorúan megkövetelte a szekuláris és a szakrális (templomi) zeneiség szétválasztását. Az 1543-as zsoltárkönyv előszavában ezt írja: „Arra magától értődően nagyon is ügyelni kell, hogy az éneklés ne legyen afféle könnyedén csapongó, hanem legyen benne súly és fenség, amint Ágoston egyházatya mondja. Vagyis tehát nagy különbségnek kell lennie az asztali, a házi muzsika meg a zsoltár között. Amarra vígadnak az emberek, ezt pedig a szent gyülekezetben

¹⁹ Brown, Howard M., A reneszánsz zenéje. Bp., 1980 244, valamint Gerhard, Dietel, Zenetörténet évszámokban. A 2. századtól 1800-ig. Bp., 1996. 66.

éneklik.”²⁰ A templomi istentiszteleten megszólaló ének tehát nem hasonlíthatott a világi zenére. A dallamok bekerülhettek, de a „könnyedén csapongó” többszólamú előadással szemben a templomi éneket a súlyjal és fenséggel megszólaló egyszólamúság jellemezte.

Ha a kálvini gondolkodást következetesen a mai viszonyokra alkalmazzuk, akkor a többszólamú kóruséneklést ma semmi okunk kihagyni a templomi istentiszteletből, hisz már rég nem jellemző a világi zenére. Más oldalról viszont: ha Kálvin szerint „nagy különbségnek kell lennie” a világi zene és az egyházi ének között, akkor templomainkba semmilyen indokkal nem vihetjük be a világi szórakozóhelyek hangulatát és zenei stílusát. Ahogyan a genfi istentiszteleten nem nyerhetett teret a kóruséneklés – mint az akkori világi zeneélet jellemző műfaja – a mai istentiszteleten sincs helye a populáris zenei műfajoknak, dallamoknak és hangszereknek.

Elutasította-e Kálvin a gregoriánt?

Még Douen nyomán általánosan elterjedt az a nézet, hogy a genfi zsoltárok dallamai nagy többségükben egykorú világi dalok kisebb-nagyobb mértékű tudatos adaptációjából származnak. Csak később, a XX. század elején mutattak rá néhány dallam (pl. 80, 141) gregorián eredetére. Pierre Pidoux meglepő eredményekre jutott a zsoltárdallamok eredetének kutatásánál is. A dallamhasználat vizsgálatát mind a világi, mind a középkori rokonság irányában kiterjesztette, így számos további középkori dallamkapcsolatra bukkant. Ennek eredményeképpen megállapította, hogy a középkori liturgikus dallamok adaptációi éppen Bourgeois-nál, a legismertebb és legjelentősebb genfi kántornál a legtudatosabbak és leggyakoribbak.

Douen-nel szemben Pidoux így vélekedik: „nem állítható, [...] hogy a hugenotta zsoltárok népszerű profán dalok pusztá travesztiái. Az efféle sommás tételeket ezután sokkal árnyaltabb és alaposabb értékelésnek kell felváltani”, másrészt a gregorián átvételek „nem halvány, véletlen találkozások vagy alkalmi reminiscenciák, hanem szándékos, integrális transzpozíciók. ... a gregorián dallamok – leginkább himnuszok vagy szekvenciák – átvétele és átalakítása állandó gyakorlat volt a genfi zsoltárkönyv kidolgozása során.” Végül Pidoux semmi kétséget nem hagy, amikor így fogalmaz: „a hugenotta dallamok szerzői és alkalmazói inkább a katolikus vallásos tradícióval vannak kapcsolatban, mint az egykorú világi chansonnal.”

Miközben tehát Kálvin újjáformálta, újra építette az istentiszteleti éneklést, az új zsoltárdallamok jó része – formaviláguk és zeneiségük korszerűsége mellett – megőrizte a kapcsolatot a középkori egyház dallamvilágával. A genfi reformátor Aranyszájú János és Augustinus egyházatyákra hivatkozva helyezte a zsoltárt az egyházi éneklés középpontjába,²¹ de lényegében megtartotta a zsoltáréneklés óegyházi – a teljes psalteriumot használó – hagyományát is. Az 1562-es énekeskönyv végén ennek

²⁰ Kálvin előszava számos helyen megtalálható. Magyarul először – Dr. Révész Imre fordításában – az 1939-es Jugoszláviai Keresztény Egyház Énekeskönyvében olvasható. A közelmúltban közölte a Zsoltár c. egyházzenei folyóirat 1/4-es számában, legújabbban pedig Goudimel, Claude, Zsoltárok. Négyszólamú kórusok a genfi zsoltárok dallmaira 1565. MRE Bp., 2002 6–8

²¹ Az 1543-as előszóban ez olvasható: „...igazán mondja Szent Ágoston: senki sem tud Istenről méltóképpen énekelni, csak az, akit ő tanít meg erre. Ezért...sem jobb, sem...alkalmasabb énekeket nem találhatunk, mint a Dávid zsoltárait... Ezért buzdítja Aranyszájú János egyházatyja mind a férfiakat, mind a nőket s a gyermekeket: szokjanak hozzá a zsoltárok énekléséhez s ezáltal igyekezzenek lélekben fölemelkedni az angyalok társaságába.”

tanúságaként megtaláljuk a genfi zsoltáréneklés rögzített rendjét, amely szerint a heti négy istentisztelet alkalmával 25 hét alatt végigénekeltek a teljes zsoltárkönyvet.

Szólhat-e orgona a református templomban?

Kálvin genfi működését és a város életében játszott szerepét igen sokan túlértékelték. A reformátornak ezzel szemben egyáltalán nem volt olyan befolyása és tekintélye, mint azt az utókor gondolja. Genfben éppúgy, mint más városokban a reformátorok egyszerűen működési engedélyt kaptak a tanácstól, melyet az bármikor visszavonhatott. A városban sem hatalmuk, sem vagyonuk nem volt, legtöbbször még csak polgárok sem voltak, tehát be sem juthattak a döntéshozó testületekbe. Szerepének túlértékelését már Kálvin is panaszolta. *„Túl gyakran fordul elő, panaszolja, hogy rosszul informált emberek a genfi tanács döntéseit személy szerint neki tulajdonítják.”* Így volt ez a genfi orgona esetében is.

Tudni kell azonban mindenekelőtt, hogy a reformáció századának orgonája szerkezetében, de funkciójában sem hasonlított a mai, átlagos hangszerhez. A kor orgonái mai értelemben kis hangszernek számítottak, átlagban 10, a nagyobbak 15-20 sípsorral. Kiemelkedőnek számíthatott a berni Münster 32 regiszteres hangszere, melyet a reformáció után pár évvel a város potom összegért értékesített. A kor hangszerein a sípsorok még csak blokkszerűen, együtt voltak kapcsolhatók. Az orgona mindig teljes hangerővel szólt, hangszínbeli és dinamikai árnyalatok nem léteztek. A sípsorok külön regisztrálhatósága és ezzel az orgona technikai fejlődésének egy magasabb szintre emelkedése éppen a XVI. századra tehető, de a hangszer klasszikusnak mondható alakja és az istentiszteletben betöltött, maihoz hasonló szerepe csak a XVII. századi észak-német lutheránus orgonakultúrától számítható.

Még nagyobb a különbség az orgona mai és egykori templomi használata terén, melynek legfontosabb jellemzője, hogy a hangszert akkoriban egyáltalán nem használták az énekkíséretre. A középkori misében az orgona a szertartási cselekményekhez kapcsolódva szólalt meg a mise kezdetén vagy a végén, illetve az oltárnál végzett szertartási cselekmények közben. A római szertartáshoz tartozott, mint a miseruha, a feszület, a képek – így a szertartás eltörlésével funkcióját is veszítette. Sok helyütt eredeti helyén maradt továbbra is, de – mivel kulturális értékmegőrzés akkor nem létezett – az is gyakran megtörtént, hogy mint szükségtelen használati tárgyat eltávolították és eladták. Így történt a berni hangszerrel is, amin - a körülményeket megértve – sem csodálkozni, sem megbotrálni nincs okunk.

A gyülekezeti ének orgonás kísérete tehát a XVI. században teljesen ismeretlen volt. A templomi ének vezetését mindenhol az énekes kántor és az általa irányított kórus (a középkori egyházban a schola) látta el. A genfi istentiszteleten sem került szóba, hogy a zsoltárok éneklését az orgona kísérje. Loys Bourgeois – a zsoltárdallamok legismertebb szerzője – csaknem egy évtizedig (1543–1552) volt a genfi egyház kántora. (Chantre – azaz énekes kántor.) A gyermekeknek megtanította az újonnan készült zsoltárokat és az ő segítségükkel vezette az istentiszteleti éneklést.²²

²² Bourgeois, Loys, A muzsika igaz útja. (Le droict chemin de musique) Bp., 2003. Lásd még Draskóczy László e könyvről tartott azonos című előadását in: Zsoltár X (2003) 37–39

Megállapíthatjuk, hogy Kálvin és a többi reformátor orgonával szembeni semleges magatartásának oka elsősorban abban keresendő, hogy a hangszerre a genfi istentiszteletben egyszerűen nem volt szükség.

stoué, A., *Le Cantique populaire en France*, Lyon, 1924. 149

A zsoltároskönyv megszületése

Goudimel Zsoltárok 1565. Közreadja és a kísérő tanulmányt írta Bólya József.
MRE Zsinata Bp, 2002

Kálvin gyülekezeti éneklésre legalkalmasabbnak a Biblia eredetileg is éneklésre szánt verses szövegeit tartotta, ezek között is elsősorban a Zsoltárok könyvét. Az egyházi ének művészi formájául a humanista ódaköltészet nemesen egyszerű stílusát és formavilágát választotta, amely akkoriban igen nagy népszerűségnek örvendett. Felerősödő pártviszályok miatt 1538-ban Kálvint, Farelt és lelkészársukat, Conrauldöt száműzték Genfből. Kálvint Strasbourg városa fogadta be, ahol az egyetemen a teológia tanára lett. Szervezett egy francia gyülekezetet is, amelynek lelkipásztora lett. Száműzetése idején is tovább dolgozott a reformokon, és itt adta ki első énekeskönyvét is:

STRASBOURG 1539 • *AVLCVNS / pseaulmes et cantiques / mys en chant. /A Strasburg./ 1539.* • Ebben Kálvin 6 saját verses zsoltárfordítása, a Simeon éneke, a Tízparancsolat és az Apostoli hitvallás mellé felvette CLÉMENT MAROT (1496-1544), a nagy francia udvari költő 13 verses zsoltárfordítását is, bár ezeket ekkor még csak átköltésben ismerte, és így is közölte. Mindegyik vers dallammal jelent meg, ám a dallamok szerzőiről, ill. a versekre alkalmazójáról — egy kivételével — nem sokat tudunk. Később ezeket a dallamokat vagy másikra cserélték, vagy igazítottak rajtuk, mint például az egyedül ismert szerző, Matthias Greiter dallamán is (eredeti szövege: *Es sind doch selig alle die*), amelyből a 36. és 68. zsoltár dallama lett.

Száműzetéséből Kálvint 1541-ben visszahívták Genfbe, ahol már a következő évben, 1542-ben megjelenik a következő mű, amely az istentisztelet rendjével, imádságaival és énekeivel foglalkozik:

GENF 1542 • *LA FORME / DES PRIERES ET / CHANTZ ECCLESIASTI- / ques, avec la maniere d'administer les Sacre- / ments, & consacrer le Mariage: selon la cou- / stume de l'Eglise ancienne. / M.D.XLII.* • (Későbbi kiadása: Strasbourg 1545.) Ebben az énekeskönyvben (tulajdonképpen ez liturgika könyv, hiszen az ének mellett az istentisztelet más elemeit is tartalmazza – BT) már csak 5 Kálvin-zsoltár van, és kimaradt az Apostoli hitvallás is, viszont 17 új Marot-zsoltár került bele. Ekkor jelenik meg Kálvin híres előszava, amelyben kifejti gondolatait az egyházi zene és éneklés feladatáról és formáiról. Érdekes módon ez az énekeskönyv sem, és a későbbiek sem említik a muzsikusokat, akik a dallamok szerzői vagy alkalmazói voltak. Ebben az időszakban GUILLAUME FRANC volt a kántor és énektanító Genfben a St. Pierre templomban, így feltételezhető, hogy ő látta el dallamokkal a verseket, és valószínűleg néhány dallam szerzője is ő volt.

1542-43-ban Marot Genfben tartózkodott, mert hazájából vallási okokból menekülnie kellett. Itt-tartózkodásának, valamint Kálvinnal és feltehetőleg Franc-kal való együttműködésének gyümölcse a második Genfben megjelent zsoltároskönyv:

GENF 1543 • *CINQUANTE / PSEAVMES EN FRANCOIS / par Clem. Marot. / Item vne Epistre par luy nagueres enuoyée / aux Dames de France. / 1543 /* • E kötet már kizárólag Marot-zsoltárokat tartalmaz, mert Kálvin visszavonta saját verseit Marot javára, előszava az 1542-es kiadás előszavának módosított és kibővített változata. Ez a kiadvány csak szöveget tartalmaz, de feltételezhető — mivel az összes többi genfi énekeskönyv is kottával jelent meg —, hogy volt egy másik kottával ellátott kiadvány is, mert annak utánnyomásai később Lyonban kétszer is megjelentek: 1548-ban, majd ugyanazzal a címmel 1549-ben:

LYON 1548 • *PSEAVMES / CINQVANTE / DE DAVID, / MIS EN VERS / FRANCOIS / PAR / * / CLEMENT / MAROT. / [Nyomdai dísz.] / A Lyon chez Godefroy & Mar / celline Beringen, freres, / M. D. XLVIII. •*

1543-ban lett genfi kántor és énektanár LOYS BOURGEOIS (1510k-1561k), aki feltehetőleg a legjelentősebb szerepet játszotta a genfi zsoltárdallamok keletkezése és népszerűvé válása terén. A legelső között volt, aki a genfi zsoltárdallamokra házi használatra szánt többszólamú kórustételeket komponált. Első kötete 1547-ben jelent meg:

LYON 1547 • *PSEAVLMES / CINQVANTE, DE DAVID / ROY ET PROPHETE / Traductz en uers françois par / Clement Marot, & mis / en Musique / par / LOYS BOURGEOIS / á quatre parties, á uoix de con- / trepoint equal consonante / au uerbe. / ... / M.D.XLVII. •*

Énektanári tevékenysége is maradandó emléket hagyott: 1550-ben jelent meg *Le Droict Chemin de Musique* című zeneelméleti tankönyve, amelyet tanítványai használatára készített, és amelyből több, a korabeli zenei gyakorlatra vonatkozó fontos ismeret mellett, képet kaphatunk a genfi zsoltárok előadásmódjáról is, amelynek könyvében külön fejezetet szentel.

1548-ban került Genfbe THÉODORE DE BÉZE (1519-1605), aki Kálvin lelkesztársa, majd halála után utódja lett, és aki ekkorra már költőként is hírnevet szerzett magának. Ő lett az, aki Kálvin felkérésére folytatta a megkezdett munkát, amelynek Marot 1544-ben bekövetkezett korai halála vetett véget. Ennek első eredménye:

GENF 1551 • *Pseaumes octante trois de Daud, mis en rime Francoise. A savoir quarante neuf par Clement Marot avec le Cantique de Simeon et les dix Commandements. Et trente quatre par Theodore de Besze de Vezelay en Bourgonge. A Geneve. L'imprimerie de Jean Crespin. MDLJ. •* Ez az énekeskönyv már 83 zsoltárverset tartalmaz. Ebben jelent meg először Kálvin előszava után de Béze verse *á l'Eglise de nostre Seigneur*, amely aztán Kálvin előszavával együtt minden későbbi kiadásban helyet kapott. Az új dallamokon Bourgeois kezenyomát lehet észrevenni, aki nemcsak alkalmazója, de szerzője is jónéhánynak. A korábban megjelent zsoltárdallamokon is mesteri kézzel igazított, ő adta meg végső formájukat. Változtatásai miatt még a genfi Tanáccsal is összeütközésbe került — a vád az volt, hogy megzavarta a gyülekezet megszokott éneklését —, és 24 órára börtönbe is vetették, ahonnan Kálvin közbenjárására szabadult ki.

1552 végén Bourgeois fizetése lecsökkentése miatt kénytelen volt elhagyni Genfet. Ennek következménye lett az, hogy az ismételten megjelenő zsoltároskönyv de Béze újabb zsoltárverseihez nem közöl újabb dallamokat. 1554-re 6 újabb zsoltár készült el:

GENF 1554 • OCTANTE TROIS / PSEAVMES / DE DAVID, MIS EN rime Francoise: / A scauoir, / Quaranteneuf par Clement Marot, avec le Cantique de Simeon 0 les dix commandemens: / Et trente quatre par Theodore de Besze. / Auec / Six Pseavmes traduitz de nouveau par ledict de Besze. [Nyomdai dísz.] / DE l'imprimerie de Jean Crespin, / M.D.LIIII. • 1556-ban még 1 zsoltárral bővült az énekeskönyv, amely a bibliával egybekötve jelen meg:

GENF 1556 • PSEAUMES DE DAVID / MIS EN RIME FRANCOISE / PAR / Clement Marot, & Theodore de Besze •

1561-re Théodore de Béze elkészült a még hiányzó zsoltárok versbefoglalásával, és így teljes lett a genfi zsoltároskönyv: a 150 zsoltár, a Tízparancsolat és a Simeon éneke:

GENF 1562 • Les Pseavmes mis en rime Francoise par Clement Marot & Theodore de Béze ... A Geneve. De l'imprimerie de Jean Crespin. M. D. LXII. • Az újabb dallamokkal együtt a 152 versre 125 dallam jutott. Ez új dallamok szerzőjét csak mint MAITRE PIERRE LE CHANTRE ismerjük. Személyéről csak feltételezések vannak, mert ebben az időszakban több Pierre nevű kántor, ill. zeneszerző is működött Genfben: PIERRE DAVANTÉS (az ő személye a legvalószínűbb), PIERRE VALETTE, PIERRE DAGUES, PIERRE DUBUISSON.

A zsoltároskönyvek végén, azoknak szerves részeként állt egy mutató, amely a zsoltárok, ill. — pauza jelekkel tagolt — hosszabb zsoltárszakaszok éneklését istentiszteleti alkalmak szerint előírta. Ahogy gyarapodtak az évek során a zsoltárok, úgy változott a használatukat előíró mutató is. Ez a mutató, a genfi egyház zsoltáréneklési rendje 1562-re lett teljes és a 150 zsoltár minden versszakáról, valamint a további két énekről, a Tízparancsolatról és a Simeon énekéről rendelkezik.

A teljes zsoltároskönyv kinyomtatása 1561-62-ben hatalmas vállalkozás volt. 1561-ben Théodore de Béze Párizsban személyesen szerezte meg a kinyomtatásra jogosító királyi privilégiumot a Sorbonne doktorainak szakvéleménye alapján. E privilégium szövegének kivonata sokáig ott állt az énekeskönyvek élén. A nyomtatási munka irányítását Antoine Vincent végezte. Körülbelül 45 nyomda dolgozott rajta Genfben, Párizsban és Franciaország több városában, de még Amszterdamban is. A példányszám 30 000 és 50 000 között lehetett, ami az évszázad legnagyobb könyvkiadói vállalkozásának számított. A jó szervezésnek köszönhetően szövegükben és kottairásukban jó, egységes és megbízható énekeskönyvek készültek, ami gyors elterjedésüket nagyban elősegítette.

A genfi zsoltárok elterjedése

A genfi zsoltárok bámulatos gyorsasággal terjedtek el Európában. A népszerűség egyik oka a nagyszerű dallamokban rejlik, amelyek a maguk korában frissnek, újnak számítottak, azt is mondhatjuk, hogy slágerek voltak. Ezt még fokozta, hogy a genfi dallamokra a házimuzsikálás számára sok mester komponált homofón kórusműveket, nagyobb szabású cantus firmus-motettákat és polifón motettákat, amelyek a zsoltárdallam motívumait imitációs stílusban dolgozzák fel. Így aztán hamarosan megjelentek a korszak kedvelt műformáiban is a zsoltárdallamok, amelyek rövid idő alatt nagy népszerűsége tettek szert.

A kórusfeldolgozások közül CLAUDE GOUDIMEL (1514-1572) homofón négyszólamú kórusai váltak a legnépszerűbbé, és így legnagyobb hatásúakká: *LES* /

PSEAVUMES MIS / EN RIME FRANCO- / ISE, / PAR CLEMENT MAROT ET / Theodore de Beze. / MIS EN MVSIQUE A QVATRE / parties par Claude Goudimel. E kötet először 1565-ben jelent meg Párizsban a Le Roy & Ballard kiadónál és Genfben Francois Jaqui kiadásában. Goudimel volt valószínűleg a legtermékenyebb zsoltárfeldolgozókat író szerző, hiszen egy évvel korábban 1564-ben jelent meg a Le Roy & Ballard kiadónál polifón zsoltárfeldolgozásainak gyűjteménye. Motettikus formában is dolgozott fel zsoltárokat, de ezt nem tudta befejezni: 1551-ben, 1557-ben majd 1566-ban összesen 8 kötetben jelentette meg ezeket.

Jelentős zsoltárfeldolgozásokat komponáltak még: Philibert Jambe de Fer (Lyon 1564.), Pascal de L'Estocart (Genf 1583), Claude Le Jeune (Paris 1564, 1580, 1601)

A kórusfeldolgozásokon kívül a kor legkedveltebb hangszerére, a lantra is sok mű született: lantátíratok, lantkíséretes énefeldolgozások. Az összes zsoltárt feldolgozta lantra Adrien Le Roy (1567), majd később D. Laelius (1617) és Nicolas Vallet (1620).

A zsoltárdallamok és feldolgozások elterjedésével együtt a zsoltárversek lefordítása is megkezdődött. Tudnunk kell, hogy akkoriban — 1562 után — a reformáció hatására a protestánsok már mindenütt énekeltek dal formájú zsoltárokat a maguk anyanyelvén, de ezek ellenére, sokszor ezeket kiszorítva terjedtek a genfi zsoltárok:

Németalföldön Petrus Dathen fordítása már 1566-ban megjelent; németre Ambrosius Lobwasser fordította le a zsoltárokat, amelyek Goudimel 1565-ben megjelent homofón zsoltárfeldolgozásainak kottájával jelentek meg 1573-ban, majd másodszor 1594-ben; Svájc németajkú területein 1598-tól Lobwasser fordítását használták; 1596-ban jelent meg Andreas Spethe latin fordítása, amely rövidesen igen népszerű lett. 1555-től az angol menekülteknek gyülekezete volt Genfben, és 1556-ban egy énekeskönyvet is kiadtak, amely már tartalmazott genfi zsoltárokat. A később megjelent angliai és skót református énekeskönyvekbe is vettek fel genfi zsoltárokat. Európán kívülre, Észak- és Dél-Amerikába is eljutottak a genfi zsoltárok francia, angol, németalföldi telepesek, menekültek által.

A Psalterium Ungaricum keletkezése

Ambrosius Lobwasser Psalter-jének 1594-ben megjelent második, javított kiadása alapján fogott Szenci Molnár Albert a genfi zsoltárok magyarra fordításához. Lobwasser zsoltárfordításaival heidelbergi tanulmányai során (megszakításokkal 1596-1600 között) ismerkedett meg, ahol ezek a XVI. század végére nagy népszerűsége tettek szert. Így emlékezik meg erről a Psalterium Ungarium dedikációjában: „Az Te Fölséged Haidelbergai Aka-démiájában pedig Felséges Választófejedelem — azhol ez zsoltárokat így énekelni tanoltam – öt esztendőnél többig jótéteménnyel élő tanítvány voltam.” Latin nyelven írott naplójában 1606-ban ennyit jegyzett fel a zsoltárfordítás munkájáról:

Március 9. Húsvét előtt a hatodik vasárnap. A Zsoltárok könyvét elkezdtem a francia dallamokhoz igazítani.

Május 24. Végeztem a 100. zsolttárral és megpihentem.

Szeptember 23. Befejeztem az egész Zsoltárkönyvet, hála legyen érte az élő Istennek.
1607-ben elkezdődhettek a nyomdai munkák. Ezekről ennyi feljegyzés került a naplóba

Február 20. Heidelbergából elmentem Frankfurtba, és följánlottam Palteniusnak, hogy adja ki a Zsoltároskönyvem, de megtagadták tőle a kinyomtatási engedélyt. Február 26. Frankfurtból Herbornba mentem.

Március 2. Sigena.

Április 17. Visszamentem Hernbornba Corvinus úrhoz.

22. Elkezdte kinyomtatni a Zsoltároskönyvet.

Május 12-én elvégződött az Cathechismus és Soltár. [Ezt a bejegyzést magyarul írta.] Végezetül még ennyit a naplóból:

Május 29. Melsungenben bemutattam a Zsoltárkönyvet Hessen felséges fejedelmének, Móric tartománygrófnak.

Május 31. Rotenburgban őfelsége palotájában ebédeltem, aki ebéd után kegyesen meghallgatott.

Június 1. Hajókirándulást tettem a fejedelemmel, a hajón volt három fia, Ottó, Móric és Vilmos, a fejedelemasszony és doktor Hermann Wolf

Június 2. Kaptam tíz Fülöp-tallért és egy levelet, amely a marburgi akadémia rektorához szólt.

Június 8. Heidelbergába mentem, és bemutattam a Zsoltároskönyvet a felséges választófejedelemnek. [IV. Frigyesnek]

10. 25 forintot kaptam.

Bizonyos, hogy már korábban is voltak Molnár Albertnek kész zsoltárfordításai, mert tudjuk, hogy ezeket kinyomtatva elküldte barátainak véleményezésre, és amelyek alapján a megbízást kapta a teljes zsoltárkönyv lefordítására. Így tehát a naplóban feljegyzett rövidnek tűnő idő véleményünk szerint a már meglévő versek sajtó alá rendezését és az újabbak lefordítását foglalja magában.

Szenci Molnár Albert Lobwasser műve alapján — „*kinek vezető zsinórját követtem ez fordításban*” —, dolgozott, de tekintettel volt a francia eredeti versekre is, amiben — mivel nem tudott franciául — Clément Dubois francia lelkész volt segítségére: „*az böcsületes férfiúnak, az fraciai nemből való Boésius Kelemennek, nekem nagy jóakarómnak hív segedelmiből, örvendetesben ékesgettem*” [a zsoltároskönyvet]. A versszöveg kialakulásában — bár erről feljegyzés nem maradt fenn, de kimutatható — jelentős szerepe volt a Károli Biblia szövegének, amelyből sokszor szó szerint vett át sorokat. Feltehetőleg Luther Bibliáját is használta a szöveg értelmezéséhez.

1607-ben a zsoltárok, de főképp a magyar nyelv története szempontjából még egy jelentős eseményről kell megemlékeznünk. A napló szerint:

[Június] 27. *Elkezdtem a Grammatica Ungarica összeállítását.*

Móric hesseni fejedelem, a sok nyelvet beszélő, tudománypártoló, művelt humanista tudós, akinek ereiben egy kevés magyar vér is folyt, megbízta Molnár Albertet egy magyar nyelvtan megírásával. A Grammatica 1610-ben lett kész, de megjelenéséig más munkái közben is folyamatosan dolgozott rajta. E munka megírása közben tisztázta magában a magyar nyelv törvényszerűségeit és szabályait, amelyeket ettől kezdve műveiben igyekezett következetesen alkalmazni.

Szenci Molnár Albert életében még kétszer jelentette meg a zsoltároskönyvet, a Károli Biblia általa gondozott és „megjobbított” második (Hanau 1608.) és harmadik (Oppenheim 1612.) kiadásával együtt, amelyekhez a zsoltároskönyv és a (kis) Katekizmus hozzá volt kötve. Ez a munka igen nehéz lehetett, hiszen az értelmet zavaró hibák kijavításán kívül törődnie kellett a nyelvhelyesség megkövetelte igazításokkal, és ráadásul a nyomdai szedők most is, mint a Psalterium Ungaricum első kiadásánál is, idegen ajkúak voltak, ami természetszerűleg sok nyomdai hiba okozója lett. Az is nyilvánvaló, hogy Molnár Albert elsősorban a Biblia szövegével kellett hogy

foglalkozzék, így a zsoltárok korrektúrájára kevesebb időt tudott fordítani. így aztán maradtak benne — ha nem is túl nagy számban — hibák és következetlenségek.

E három kiadásban a zsoltárok kottája sem volt hibátlan: hanghibák, elírások és a genfi eredetihez képest változtatások is belekerültek. (Itt nem tekintjük feladatunknak részletes hibajegyzék közlését, ezért csak néhány példát említünk: a sorvégi szünetek néha eltérnek az eredetitől, a XVIII. zsoltár 12 soros versszakokba lett beosztva az eredeti 8 soros helyett, a LXI. zsoltár kezdőhangja egy terccel felcsúszott, a CV. zsoltár negyedik sorának első hangja egy szekunddal lejjebb került az eredetihez képest.)

Jelentős kísérletet tett a genfi zsoltárok négyszólamú éneklésének magyarországi elterjesztésére Maróthi György (1715-1744). 1743-ban Debrecenben jelent meg *A' Soltároknak Négyes Notájik...*, amelyben 1707-ben és 1715-ben Zürichben megjelent zsoltárkiadványok alapján Goudimel homofón feldolgozásait közli Molnár Albert zsoltárverseinek első versszakával.²³

²³ Maróthi György munkásságával Csomasz Tóth Kálmán külön könyvben foglalkozik, melynek keletkezését több tanulmány előzte meg. Ezek a Hagyomány és haladás című tanulmánykötetben is olvashatók.